

Stevan Rapačić¹

EKONOMSKI INTERPLEJ – EKONOMSKI ASPEKT POVEZANOSTI ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA: MALI ŠENGEN KAO MOGUĆI VID NOVE REGIONALNE INTEGRACIJE

UVOD

Politički interplej na Zapadnom Balkanu, ako ga posmatramo kao uzajamno delovanje država u pomenutom regionu i njihovo svojevrsno nadigravanje, ima svoju ekonomsku komponentu. Ova komponenta ogleda se u povezanosti i međuzavisnosti ekonomija Albanije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Severne Makedonije, Srbije i Hrvatske. Zemlje sa različitim nivoom ekonomskog razvoja, industrijalizacije i dostignutih performansi, ali koje dele isti prostor, neminovno su upućene jedna na drugu, i od 2000. godine intenzivno razvijaju prvenstveno trgovinske, a potom i investicione odnose. Međunarodni ekonomski odnosi koje svaka od ovih zemalja vodi u skladu sa svojim interesima, ogledaju se u njihovoj spoljnotrgovinskoj politici, kao delu spoljne i ekonomske politike. Ipak, savremena praksa međunarodnih odnosa relativizovala je doktrinu o odvojenosti spoljne od unutrašnje politike, te su retke suštinski suverene države koje na unutrašnjem planu deluju nezavisno od međunarodnih okolnosti. S tim u vezi, retke su i zemlje u Evropi koje bar jedan deo svojih ovlašćenja nisu prenele na nadnacionalni nivo. Rukovođenje i kreiranje ekonomske politike ostalo je kao privilegija Albanije, Bosne i Hercegovine, Severne Makedonije, Srbije i Crne Gore, dok se Hrvatska pristupanjem Evropskoj uniji (EU) odrekla ovog prava, te je svoje nadležnosti iz oblasti spoljnotrgovinske politike prenela na Brisel.

I pored činjenice da pomenute zemlje Zapadnog Balkana formalno upravljaju svojom ekonomskom politikom, one su ograničene međunarodnim sporazumima, a prvenstveno Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju (SSP), kao i sporazumom CEFTA 2006. Osim ratnog

¹ Stevan Rapačić je naučni saradnik Instituta za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.

nasleđa, spornih granica, međusobno nerešenih imovinskih i ekonomskih pitanja, pitanja sukcesije i nerešenog statusa manjina, zemlje Zapadnog Balkana dele i zajedničko opredeljenje za članstvo u EU, što samo po sebi prouzrokuje posledice na njihove javne politike. Evropska unija insistira na bilateralnom rešavanju svih otvorenih problema koje države Zapadnog Balkana imaju sa susedima ili drugim članicama EU, a SSP obavezuje ove zemlje na regionalnu saradnju.

Uzimajući u obzir da je svrha ovog projekta podizanje svesti o značaju nerešenih bilateralnih pitanja i postizanje boljeg razumevanja političkog nadmetanja, kao i izrada ekspertske analize čiji će prvenstveni cilj biti davanje preporuke donosiocima odluka i zainteresovanim akterima, u delu koji se odnosi na ekonomski interplej biće predstavljeni osnovni makroekonomski pokazatelji zemalja Zapadnog Balkana. Analiziraćemo stanje i strukturu privreda zemalja Zapadnog Balkana, njihove ekonomske karakteristike i razvojne potencijale, kao i njihov međusobni uticaj, koji je prvenstveno izražen kroz spoljnotrgovinski aspekt i delovanje unutar sporazuma CEFTA 2006. I pored činjenice da sve posmatrane zemlje najviše trguju sa zemljama EU, predstavimo njihove najvažnije spoljnotrgovinske partnere, kao zemlje sa posebnim političkim i ekonomskim interesom u regionu.

2

U radu koji sledi poseban deo biće posvećen ideji Malog Šengena kao novoj mogućnosti za rešavanje spornih pitanja između zemalja Zapadnog Balkana i kao političkoj i ekonomskoj integraciji. Kao osnovna prednost članstva u Malom Šengenu u javnosti se najčešće navodi uklanjanje granica i svih drugih barijera u intraregionalnoj trgovini, što bi omogućilo domaćim privrednicima da nesmetano posluju i plasiraju svoju robu u celom regionu sa najmanjim mogućim logističkim troškovima, a maksimumom zaštite za svoje proizvode i mogućnostima pristupa tržištu. Nedoumice o tome šta bi tačno Mali Šengen trebalo da pretpostavlja i koje bi sve države Zapadnog Balkana bile članice ove unije i dalje su brojne. U radu ćemo se potruditi da pružimo odgovore na neka pitanja koja se neminovno nameću. Polazeći od teze da je ideja Malog Šengena svojevrsni interplej u kome se nadigravaju države Zapadnog Balkana, pokušaćemo da otkrijemo koje države bi ostvarivanjem ove ideje ujedno ostvarile i najveću korist za svoju privredu. Neophodno je analizirati i političke posledice Malog Šengena kao

nadnacionalne integracije, odnosno pružiti odgovor na pitanje koje bi države ostvarile najveću političku korist od ovog udruživanja, a koje bi pretrpele određenu političku štetu.

1. Privrede zemalja Zapadnog Balkana (Albanija, BiH, Crna Gora, S. Makedonija i Srbija)

Kako bismo uspešno analizirali ekonomski aspekt interpleja, u ovom delu rada ukratko ćemo predstaviti makroekonomske pokazatelje, stanje i strukturu privrede zemalja čiji međusobni uticaj istražujemo, kao i njihove najveće trgovinske partnere.

1.1. Albanija

Albanija je zemlja koja je i dalje ekonomski najmanje razvijena u regionu. Sa populacijom od 2,9 miliona i bruto domaćim proizvodom (BDP) u 2018. godini od 15,2 milijarde dolara, odnosno 4.652 dolara po glavi stanovnika, može se smatrati da zaostaje za zemljama koje su predmet ovog istraživanja.² Nakon Drugog svetskog rata, Albanija je prošla kroz period ekonomske stagnacije i izolacije koji je trajao sve do polovine devedesetih godina, kada ova zemlja ulazi u tranziciju. Do otvaranja albanske privrede prema svetu, ova zemlja je imala sve odlike zatvorene autarkične privrede. U konstantnoj izolaciji od ostatka Evrope, ekonomska struktura ove zemlje bazirala se na poljoprivrednim proizvodima i ostalim delatnostima iz primarnog sektora. Iako su primarni proizvodi i dalje značajna stavka u strukturi privrede i izvoza Albanije, ona je ekonomski napredovala u poslednjih trideset godina. Izraženi ekonomski rast stvorio je od nekada najsiromašnije zemlje u Evropi zemlju u tranziciji sa srednjim nivoom dohotka, a siromaštvo je u navedenom periodu prepolovljeno.

² WTO, Trade Profiles - Albania, Internet: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/AL_e.pdf, 2.12.2019

Tabela 1: Osnovni makroekonomski pokazatelji Albanije (2014–2019)³

	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Realni rast BDP-a (procenat)	1.8	2.2	3.3	3.8	4.1	2.9
Inflacija merena indeksom potrošačkih cena (% , prosek za period)	1.6	1.9	1.3	2.0	2.1	1.5
Javni prihodi (procenat BDP-a)	26.3	26.4	27.4	27.7	27.6	27.3
Javni rashodi (procenat BDP-a)	32.3	30.9	29.6	29.8	29.3	29.6
Javni dug (procenat BDP-a)	66.1	69.1	68.7	67.8	64.6	63.0
Izvoz robe (procenat BDP-a)	9.3	7.5	6.7	6.9	7.7	5.5
Uvoz robe (procenat BDP-a)	31.6	29.9	30.9	31.3	30.2	32.9
Neto izvoz usluga (procenat BDP-a)	3.2	5.1	7.4	9.4	8.6	12.9
Neto priliv stranih direktnih investicija (procenat BDP-a)	8.1	8.0	8.7	8.6	8.0	7.8
Spoljni dug (procenat BDP-a)	69.5	74.4	73.5	68.7	62.9	60.6
Stopa nezaposlenosti (procenat, prosek za period)	17.5	17.1	15.2	13.7	12.3	11.5
Stopa nezaposlenosti mladih (procenat, prosek za period)	32.5	33.2	28.9	25.9	23.1	n.a.

Ukupna vrednost albanskog robnog izvoza je 2018. godine iznosila 2,8 milijardi dolara, dok je iste godine ukupan robni uvoz iznosio približno šest milijardi dolara. Ovo predstavlja visok spoljnotrgovinski deficit od preko tri milijarde dolara, što nam dosta govori o uvoznoj zavisnosti Albanije. Uvozna zavisnost karakteristika je i ostalih država u regionu. Iz tabele se jasno može zaključiti da postoji visok udeo uvoza robe u BDP-u, koji je čak porastao u zadnjih pet godina i iznosi skoro 33%. Sa druge strane, udeo izvoza u ukupnom BDP-u znatno je manji: on je čak opao za približno 50% u 2019. godini, u odnosu na 2014. godinu kad je iznosio 9,3%. Pored pomenutih negativnih tendencija, primećuje se i visok udeo javnog duga u BDP-u, koji se u prethodnih pet godina kretao između 69% i 63%. Albanija beleži inflaciju na niskom nivou, pa je ona merena indeksom potrošačkih cena u 2019. godini iznosila svega 1,5%. Ipak, kao najznačajniji pokazatelj kretanja privrede, prosečan realni rast BDP-a za period 2014–2019 iznosio je 3%. Ovakav rast nije loš rezultat za ekonomiju koja se može smatrati najmanje razvijenom u regionu, a kao dodatni napredak navodimo i nastavak pozitivnog trenda na tržištu rada, gde je nezaposlenost u junu 2019. dostigla najnižu vrednost od 11,5%. Ovome posebno treba dodati podatak da se stopa nezaposlenosti mladih smanjila sa 33%, koliko je iznosila 2015. godine, na 23% u 2018. godini. Odlazak mladih u inostranstvo u potrazi za boljim

³ Izvor: Svetska Banka, „Zapadni Balkan, Redovni ekonomski izveštaj br. 16 – Jesen 2019“, str. 54, Internet: www.worldbank.org/eca/wbrer/, pristupljeno: 21.12.2019.

životom, kako visokoobrazovanih, tako i niskokvalifikovanih radnika, zajednički je činilac svih država Zapadnog Balkana i posebno bolna tema za donosiocce odluka na ovom prostoru.

Udeo Albanije u ukupnom svetskom izvozu iznosi svega 0,01% i ona se ne može smatrati trgovinski značajnom zemljom u globalnim razmerama. U 2017. u ukupnom izvozu dominiraju industrijski proizvodi sa udelom od 70,7%, a prate ih goriva i mineralni proizvodi sa udelom od 16,9%. Od ukupnog izvoza iz Albanije, na poljoprivredne proizvode iste godine otpadalo je 11,9%, što i dalje predstavlja značajan udeo i oslikava strukturu albanske privrede.⁴ Možemo zaključiti da se i dalje radi o ekonomiji koja je nisko industrijalizovana, ali koja je doživela značajan napredak i gde industrijski proizvodi zauzimaju vodeću poziciju u strukturi izvoza.

Struktura uvoza u Albaniju je slična izvoznoj strukturi, pa se može primetiti da se najviše uvoze industrijski proizvodi (68,7%), dok su poljoprivredni proizvodi na drugom mestu sa udelom od 17,6% u ukupnom uvozu u 2017. godini. Na trećem mestu su goriva i minerali, na koje otpada 12,8% od ukupne vrednosti uvoza.⁵ Takođe je interesantan podatak da Albanija više izvozi usluga nego što ih uvozi, pa tako imamo da je 2018. izvezla 3,5 milijarde dolara, a uvezla 2,2 milijarde dolara komercijalnih usluga.⁶ Ovaj suficit u spoljnotrgovinskom sektoru usluga se može objasniti razvojem turizma, koji je u Albaniji doživeo procvat u poslednjih deset godina. Osnovne turističke destinacije su gradovi na primorju, ali i glavni grad Tirana.

Tabela 2: Najznačajniji trgovinski partneri Albanije⁷

(udeo u ukupnom robnom izvozu i uvozu, 2018)

	Izvoz	%	Uvoz	%
1.	EU	76,3	EU	60,9
2.	Srbija	11,3	Turska	8,4
3.	S. Makedonija	2,8	Kina	8,4
4.	Crna Gora	1,8	Srbija	4,8
5.	Kina	1,8	Rusija	2

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

⁷ Izvor: WTO, Trade Profiles – Albania, Internet:

https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/AL_e.pdf, pristupljeno: 02.12.2019.

Zemlje Evropske unije su najznačajniji spoljnotrgovinski partneri Albanije. Više od 76% od ukupnog albanskog izvoza završi na evropskom tržištu, dok 61% od ukupnog uvoza u Albaniju vodi poreklo iz EU. Možda i najinteresantniji podatak jeste činjenica da je Srbija drugo najznačajnije izvozno tržište za albanske proizvode. Od ukupnog izvoza u 2018. godini, udeo robe izvezeno u Srbiju iznosio je 11,3%. Srbija je i značajna zemlja porekla kada je reč o uvozu u Albaniju. Od ukupnog uvoza 2018. godine, 4,8% je otpadalo na robu iz Srbije. Dakle, jasno je da Srbija predstavlja važnog spoljnotrgovinskog partnera za Albaniju, naročito kada je reč o izvozu. U 2017. godini, Albanija je izvezla poljoprivrednih proizvoda u Srbiju u vrednosti od 16 miliona dolara.⁸ Ovo je jedan od važnih faktora u ekonomskom interpleju koji obrađujemo, ali i politički važan činilac u procesu pregovaranja o Malom Šengenu. Ova teza dobija još više na značaju ako pogledamo ostale najznačajnije trgovinske partnere Albanije. Kada je reč o izvozu albanske robe, vidimo da se ona (osim u EU i Srbiju) izvozi gotovo isključivo u Severnu Makedoniju i Crnu Goru, dok je Kina tek na petom mestu.

Primećujemo da Albanija (osim iz EU) najviše robe uvozi iz Turske i Kine, koje su sa 8,4% udela izjednačene u ukupnom uvozu, dok se Rusija nalazi tek na petom mestu sa udelom od svega 2%. Udeo Rusije odnosi se na uvoz energenata, dok Albanija iz Turske i Kine uvozi različite vrste gotove robe, mašina i poluproizvoda. Turska Albaniju prepoznaje kao zemlju od posebnog političkog, ekonomskog, ali i kulturološkog interesa, te se investicije i izvoz iz Turske povećavaju iz godine u godinu, ne samo u odnosu na Albaniju, već i prema Kosovu.

1.2. Bosna i Hercegovina

Bosna i Hercegovina (BiH) je kao jedna od republika unutar SFR Jugoslavije imala relativno razvijenu industriju, u čijoj strukturi su dominirale crna metalurgija, eksploatacija prirodnih nalazišta, mineralnih sirovina, šuma i drvnoprerađivačka industrija, kao i proizvodnja energenata.⁹ Danas ova zemlja spada u red niže razvijenih zemalja u Evropi, dok su samo

⁸ Ibid.

⁹ Ivana Popović Petrović i Predrag Bjelić, *Evropska trgovinska integracija*, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2018, str. 42.

pojedini delovi industrije koja je pokretala BiH ekonomiju i dalje aktivni i unapređeni, poput drvnoprerađivačke industrije.

Tabela 3: Osnovni makroekonomski pokazatelji BiH (2014–2019)¹⁰

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Realni rast BDP-a (procenat)	1.1	3.1	3.1	3.2	3.6	3.1
Inflacija merena indeksom potrošačkih cena (% , prosek za period)	-0.9	0.0	-1.6	0.8	1.4	0.8
Javni prihodi (procenat BDP-a)	43.7	43.1	42.7	43.0	42.8	41.8
Javni rashodi (procenat BDP-a)	45.8	42.5	41.5	40.4	40.6	42.4
Javni dug (procenat BDP-a)	41.6	41.9	42.3	36.1	34.1	33.2
Izvoz robe (procenat BDP-a)	25.0	25.2	25.7	29.8	30.2	28.7
Uvoz robe (procenat BDP-a)	53.8	50.3	49.4	53.3	52.7	51.6
Neto izvoz usluga (procenat BDP-a)	6.1	6.7	7.0	7.2	7.4	7.5
Neto priliv stranih direktnih investicija (procenat BDP-a)	2.9	1.8	1.7	2.1	2.2	2.3
Spoljni dug (procenat BDP-a)	76.3	72.2	72.2	68.5	66.1	65.8
Stopa nezaposlenosti (procenat, prosek za period)	27.5	27.7	25.4	20.5	18.4	15.7
Stopa nezaposlenosti mladih (procenat, prosek za period)	62.9	62.3	54.3	45.8	38.8	33.8

U 2018. godini, BiH je ostvarila BDP od 19,9 milijardi dolara, što je dobar rezultat za zemlju koja je u 2001. godini imala BDP od svega 5,7 milijardi dolara.¹¹ Ne treba izgubiti iz vida i činjenicu da je upravo BiH najviše stradala u građanskom ratu u bivšoj Jugoslaviji, te da su njena industrija, infrastruktura, kao i ljudski kapital bili gotovo uništeni. Građanski rat, masovna stradanja naroda, imigracija i korupcija u zemlji podeljenoj po etničkim linijama, značajno su usporili razvoj privrede i narušili njenu strukturu. Prema poslednjim podacima, BiH beleži BDP po glavi stanovnika od 5.220 dolara i nalazi se na 99. mestu u svetu po udelu u globalnom izvozu.¹²

Možemo primetiti da je prosečan realni rast BDP-a u BiH u poslednjih šest posmatranih godina iznosio 2,8%. U ovom periodu realni rast BDP-a se kretao uzlaznom putanjom, da bi u 2019. godini bio usporen. Usporavanje ekonomskog rasta rezultat je smanjenja izvoza, koji je prouzrokovan prvenstveno onemogućavanjem izvoza na Kosovo, usled nelegalnih carina koje je

¹⁰ Izvor: Svetska Banka, „Zapadni Balkan, Redovni ekonomski izveštaj br. 16 – Jesen 2019”, str. 60, Internet: www.worldbank.org/eca/wbrer/, pristupljeno: 21.12.2019.

¹¹ WTO, Trade Profiles – Bosnia and Herzegovina, Internet: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/BA_e.pdf, pristupljeno: 15.12.2019.

¹² Ibid.

Priština uvela na robu iz Srbije i BiH, ali i drugih faktora među kojima se ističe pad globalne cene aluminijuma, koji je osnovni izvozni proizvod BiH. Iako se pokrivenost uvoza izvozom povećava iz godine u godinu, BiH je i dalje zemlja sa velikim spoljnotrgovinskim deficitom. U 2017. godini BiH je izvezla robe u ukupnoj vrednosti od 7,5 milijardi dolara, a uvezla robu u vrednosti od 12 milijardi dolara. Iz ove zemlje najviše se izvoze industrijski proizvodi (65,7%), goriva i minerali (16,9%) i poljoprivredni proizvodi (14,2%). Kad je reč o uvozu, struktura je gotovo nepromenjena, te se na tržište BiH najviše uvoze industrijski proizvodi (63,7%), poljoprivredni proizvodi (18,1%) i goriva i minerali (18%).¹³

Nezaposlenost je izražena u BiH, a naročito kod mladih, pa iako je ona prepolovljena u zadnjih šest godina, ona je u 2019. godini iznosila 33,8%. Ukupna stopa nezaposlenosti je iste godine iznosila 15,7%, što je značajan napredak u odnosu na 2015. godinu, kada je iznosila 27,7%. Značajno smanjenje stope nezaposlenosti, koja je 2019. bila najniža u poslednjih deset godina, rezultat je porasta potražnje za radnom snagom, ali i smanjenjem radno sposobnog stanovništva. I pored pozitivnih ekonomskih trendova, BiH ima i dalje nisku zaposlenost po regionalnim standardima. Svetska banka je kao najveći interni rizik za BiH navela izazovno političko okruženje koje otežava napredak, strukturne reforme i dalje odlaže integraciju u EU.¹⁴

Tabela 4: Najznačajniji trgovinski partneri Bosne i Hercegovine¹⁵

(udeo u ukupnom robnom izvozu i uvozu, 2018)

	Izvoz	%	Uvoz	%
1.	EU	71	EU	61
2.	Srbija	9,8	Srbija	11,2
3.	Turska	3,7	Kina	6,5
4.	Crna Gora	3,2	Rusija	4,7
5.	Švajcarska	1,6	Turska	4,2

¹³ Ibid.

¹⁴ Svetska Banka, „Zapadni Balkan, Redovni ekonomski izveštaj br. 16 – Jesen 2019”, str. 56, Internet: www.worldbank.org/eca/wbrer/, pristupljeno: 21.12.2019.

¹⁵ Izvor: WTO, Trade Profiles – Bosnia and Herzegovina, Internet: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/BA_e.pdf, pristupljeno: 15.12.2019.

Evropska unija je najznačajniji trgovinski partner BiH sa udelom od 71% u ukupnom izvozu, odnosno 61% u ukupnom uvozu. Nemali je broj kompanija koje rade na složenim spoljnotrgovinskim poslovima sa partnerima iz EU. Poslovi obrade, dorade ili izrade komponenti za preduzeća iz Austrije, Italije, Nemačke ili Francuske su sve više aktuelni. Kada je reč o izvozu, bosanski proizvođači nameštaja od drveta i oni koji se bave preradom drveta, postali su lideri u regionu u ovoj oblasti.

Srbija je drugi najveći spoljnotrgovinski partner Bosne i Hercegovine. Sa udelom u ukupnom izvozu od skoro 10% i udelom od približno 11% u ukupnom uvozu, Srbija ima visok interes za razvoj trgovinske saradnje i dalju liberalizaciju trgovine sa svojim zapadnim susedom. Na teritoriju BiH iz Srbije najviše se uvoze hemijski proizvodi, roba široke potrošnje i prehrambeni proizvodi, kao i transportna sredstva. U 2017. godini ostvarena je rekordna robna razmena dve zemlje u iznosu od 1,7 milijardi evra. Od toga je uvoz iz Srbije u BiH iznosio 1,2 milijarde evra, dok je iz BiH u Srbiju izvezeno robe u iznosu od 516 miliona evra. Nije Srbija jedina zemlja u okruženju koja beleži spoljnotrgovinski suficit u odnosu na BiH. Bosna i Hercegovina je u prvih šest meseci 2019. zabeležila povećanje deficita od 12% u razmeni robe sa svetom. Hrvatska (članica EU) izvozi znatno više robe u BiH u odnosu na Srbiju. U prvih šest meseci 2019. godine, u Hrvatsku je iz BiH izvezeno robe u vrednosti od 387 miliona evra, dok je uvezeno za 869 miliona evra. U istom periodu BiH je iz Srbije uvezla robe u vrednosti od 645 miliona evra, a izvezla robu u vrednosti od 341 milion evra. Posebno je zabrinjavajuće za bosansko-hercegovačku privredu to što 92% potrebe za hranom namiruje iz uvoza. Upravo zbog toga u uvozu iz Srbije i Hrvatske dominiraju prehrambeni proizvodi i roba široke potrošnje.

1.3. Crna Gora

Predstavnici Vlade Crne Gore vole da kažu kako je Crna Gora bila najnerazvijenija republika u Jugoslaviji, a da je danas jedna od najrazvijenijih i najstabilnijih država na Balkanu. U 2018. godini, BDP Crne Gore iznosio je 5,4 milijarde dolara, odnosno 7.820 dolara po glavi

stanovnika.¹⁶ Na osnovu ovog indikatora, može se reći da Crna Gora ima najveći dohodak po glavi stanovnika među svim posmatranim privredama Zapadnog Balkana. Na početku tranzicionog perioda, 2001. godine, BDP Crne Gore je iznosio 1,1 milijardu dolara, što je petostruko niža vrednost u odnosu na rezultat iz 2018. godine. Neposredno pre izbijanja svetske ekonomske krize 2008. godine, Crna Gora je zabeležila rekordnu stopu rasta BDP-a od čak 6,9%, ali je rast ove privrede u narednih nekoliko godina usporen. Godine 2012. zabeležena je čak negativna stopa rasta od -2,7%, što je posledica svetske ekonomske krize, odnosno pada priliva stranih direktnih investicija u sektor turizma. Nakon 2012. godine, privreda Crne Gore kreće se uzlaznom putanjom sa prosečnom stopom rasta BDP-a od 3,4% za period 2014–2019.

U 2018. godini, Crna Gora je imala rast privrede od skoro 5%, što je odvoja od ostatka zemalja Zapadnog Balkana čiji rast je bio daleko niži. Ipak, rast BDP-a je usporen u 2019. godini, zbog manjeg obima investicija i pada industrijske proizvodnje, a očekuje se da će u narednoj godini dodatno usporiti, jer se završava ciklus velikih javnih ulaganja.

Među najvećim makroekonomskim izazovima Crne Gore svakako spada visok javni dug, koji je u 2019. godini narastao na 78,6% BDP-a, a naročito spoljni dug koji iznosi čak 180% BDP-a. Javni dug Crne Gore je 2018. iznosio 3 milijarde evra i, ukoliko bi se podelio na sve građane, to bi značilo da je svaki od 620.000 stanovnika Crne Gore dužan oko 5.000 evra.¹⁷ Sa ovim vrednostima Crna Gora je zemlja sa najvećim spoljnim dugom u regionu. Velika zaduženost Crne Gore dovela je do toga da svake godine više od 3% BDP-a odlazi na plaćanje kamata, što dovodi u pitanje samu isplativost kapitalnih investicija.

¹⁶ WTO, Trade Profiles – Montenegro, Internet:

https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/ME_e.pdf, pristupljeno 16.12.2019.

¹⁷ Mondo, „Dugujemo MILIJARDE, po glavi stanovnika oko 5.000 eura”, Internet:

<https://mondo.me/Info/Drustvo/a714338/Javni-dug-Crne-Gore-iznosi-3-09-milijardi-eura.html>, 12.12.2019.

Tabela 5: Osnovni makroekonomski pokazatelji Crne Gore (2014–2019)¹⁸

	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Realni rast BDP-a (procenat)	1.8	3.4	2.9	4.7	4.9	3.0
Inflacija merena indeksom potrošačkih cena (% , prosek za period)	-0.7	1.5	-0.3	2.4	2.6	1.0
Javni prihodi (procenat BDP-a)	44.6	41.5	42.5	41.4	42.4	43.0
Javni rashodi (procenat BDP-a)	47.7	48.8	45.3	47.0	46.5	46.2
Javni dug (procenat BDP-a)	59.9	66.2	64.4	64.2	70.8	78.6
Izvoz robe (procenat BDP-a)	10.3	9.1	8.9	8.9	9.4	9.3
Uvoz robe (procenat BDP-a)	50.1	49.5	50.8	52.2	53.8	54.5
Neto izvoz usluga (procenat BDP-a)	20.0	21.8	19.4	19.8	20.3	20.5
Neto priliv stranih direktnih investicija (procenat BDP-a)	10.2	17.1	9.4	11.3	7.0	8.0
Spoljni dug (procenat BDP-a)	162.9	169.4	162.6	160.6	164.4	180.0
Stopa nezaposlenosti (procenat, prosek za period)	18.0	17.6	17.7	16.1	15.2	14.9
Stopa nezaposlenosti mladih (procenat, prosek za period)	35.8	37.6	35.9	31.7	29.4	n.a.

Možemo primetiti da je crnogorski izvoz usluga kao procenat BDP-a duplo veći od udela izvoza robe u BDP-u. U 2019. godini, izvoz usluga kao procenat BDP-a iznosio je 20,5% dok je na izvoz robe otpadalo 9,3%. Privreda Crne Gore bazira se na sektoru usluga, koji u BDP-u učestvuje sa više od 60%. Ovde se prvenstveno misli na sektor turizma, koji postaje sve snažnija grana crnogorske ekonomije i jedna od retkih sa stabilnim rastom. Ipak, oslanjanje ekonomije jedne države dominantno na turizam nosi značajne rizike, kao što su bezbednost i klimatske promene. Na osnovu posmatranih makroekonomskih indikatora, može se zaključiti da je Crna Gora od osamostaljivanja svoju privredu bazirala dominantno na zaduživanju i prilivu kapitala od rasta turizma. Crna Gora je još na početku tranzicionog perioda napravila zaokret prema novoj strategiji privrednog rasta, koja se bazira na razvoju turizma i napuštanju korišćenja prirodnih bogatstava u industrijske svrhe.

Upravo zbog razvoja uslužnog sektora Crna Gora beleži pozitivan trend rasta zaposlenosti, naročito u građevinskom sektoru i sektoru turizma. Stopa nezaposlenosti je i dalje oko 15%, ali je stopa nezaposlenosti mladih duplo veća, što je još jedna od zajedničkih karakteristika za sve države regiona. Sa druge strane, specifičnost Crne Gore po kojoj se ona izdvaja od ostalih država Zapadnog Balkana jeste i to što koristi evro kao valutu u unutrašnjem platnom prometu

¹⁸ Izvor: Svetska Banka, „Zapadni Balkan, Redovni ekonomski izveštaj br. 16 – Jesen 2019”, str. 72, Internet: www.worldbank.org/eca/wbrer/, pristupljeno: 21.12.2019.

od 2002. godine. Ovim je Crna Gora svoju monetarnu politiku najvećim delom prepustila Evropskoj uniji, što dodatno svedoči o njenoj orijentaciji ka evroatlantskim integracijama.

Tabela 6: Najznačajniji trgovinski partneri Crne Gore¹⁹

(udeo u ukupnom robnom izvozu i uvozu, 2018)

	Izvoz	%	Uvoz	%
1.	EU	44	EU	48,2
2.	Srbija	23,6	Srbija	19,3
3.	BiH	7,8	Kina	10,1
4.	Kina	3,6	BiH	6,1
5.	Albanija	3,3	Turska	3,4

Evropska unija je i Crnoj Gori najznačajniji spoljnotrgovinski partner. Skoro polovina od ukupnog uvoza dolazi iz zemlja EU, a takođe skoro polovina od ukupnog crnogorskog robnog izvoza završi na tržištu Unije. Srbija je drugi najznačajniji spoljnotrgovinski partner Crne Gore. Skoro četvrtina crnogorskog izvoza namenjena je tržištu Srbije. Kada je reč o uvozu, Srbija učestvuje sa 19% kao zemlja porekla. Crna Gora uvozi duplo više robe iz Srbije nego iz Kine, koja je svojim proizvodima preplavila ceo svet, pa i region. Bosna i Hercegovina je na četvrtom mestu najznačajnijih zemlja uvoza sa udelom od 6%, a prati je Turska sa 3,4%. Interesantan je podatak da se Kina našla na četvrtom mestu najznačajnijih tržišta za izvoz crnogorske robe sa udelom od 3,6%, a prati je Albanija sa nešto nižim udelom (3,3%).

Kada je reč o robnom izvozu, Crna Gora najviše izvozi goriva i mineralne proizvode (50,3%), industrijske proizvode (28,5%) i poljoprivredne proizvode (21,2%). Među poljoprivrednim proizvodima u strukturi izvoza dominiraju vino i sveže grožđe, meso i mesne prerađevine i pivo. Od poljoprivrednih proizvoda, Crna Gora najviše uvozi svinjsko meso, sokove i pekarske proizvode.²⁰

¹⁹ Izvor: WTO, Trade Profiles – Montenegro, Internet:

https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/ME_e.pdf, pristupljeno 16.12.2019.

²⁰ WTO, Trade Profiles – Montenegro, Internet:

https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/ME_e.pdf, pristupljeno 16.12.2019.

Imajući u vidu da usluge igraju ključnu ulogu u crnogorskoj privredi, važno je napomenuti da u izvozu usluga dominiraju putovanja, odnosno turizam sa udelom od 64%, a prate ga transportne usluge sa 20% udela. Kada je reč o uvozu usluga, Crna Gora najviše uvozi transportne usluge (41%), a prate ih turističke usluge sa 9,5%.

1.4. Severna Makedonija

Pored Crne Gore, Severna Makedonija (Makedonija) je važila za najmanje razvijenu republiku u bivšoj Jugoslaviji. U pogledu veličine i broja stanovnika, ona spada u malu državu, a njeni ekonomski rezultati su skromni u poređenju sa zemljama okruženja. Iako ova zemlja nije neposredno učestvovala u ratnim razaranjima u bivšoj Jugoslaviji, etnički konflikti trajali su do 2001. godine, kada su zaustavljeni potpisivanjem Ohridskog sporazuma. Činjenica da se tokom devedesetih godina ova zemlja borila sa siromaštvom, etničkim konfliktima i korupcijom, doprinela je da se njena privreda sporije razvija. Dodatan problem tokom devedesetih godina za privredu Makedonije bile su i sankcije, koje je međunarodna zajednica uvela SR Jugoslaviji, koja je bila njen najveći trgovinski partner. Ipak, nakon obustavljanja etničkih konflikata, Makedonija se otvara za priliv stranih direktnih investicija i privatizaciju. U 2018. godini, BDP Severne Makedonije iznosio je 12,6 milijardi dolara, odnosno 5.567 dolara po glavi stanovnika.²¹ Na početku tranzicionog perioda 2001. godine, BDP Severne Makedonije iznosio je 3,7 milijardi dolara, što je četverostruko niža vrednost u odnosu na 2018. godinu. Kao i ostatak zemalja u okruženju, Makedonija je imala ubrzan ekonomski rast sve do izbijanja svetske ekonomske krize 2008. godine, kada je beležila rekordnu stopu rasta od 5,5%. U poslednjih šest posmatranih godina, možemo primetiti da je prosečna stopa rasta makedonske privrede iznosila svega 2,7%. Uvidom u ovaj indikator možemo primetiti da je 2017. rast makedonske privrede bio zaustavljen, da bi već naredne godine krenuo skromnom uzlaznom putanjom.

²¹ WTO, Trade Profiles -Northern Macedonia, Internet:
https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/MK_e.pdf, pristupljeno: 18.12.2019.

Tabela 7: Osnovni makroekonomski pokazatelji S. Makedonije (2014–2019)²²

	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Realni rast BDP-a (procenat)	3.6	3.9	2.8	0.2	2.7	3.1
Inflacija merena indeksom potrošačkih cena (% , prosek za period)	-0.3	-0.3	-0.32	1.4	1.5	1.6
Javni prihodi (procenat BDP-a)	29.7	31.0	30.6	31.0	30.4	32.0
Javni rashodi (procenat BDP-a)	33.9	34.4	33.2	33.09	31.5	34.4
Javni dug (procenat BDP-a)	38.1	38.1	39.9	39.5	40.5	43.4
Izvoz robe (procenat BDP-a)	25.7	26.8	35.1	38.1	43.2	41.6
Uvoz robe (procenat BDP-a)	42.9	42.9	53.1	54.9	58.6	56.1
Neto izvoz usluga (procenat BDP-a)	4.5	3.8	3.5	3.8	3.3	3.5
Neto priliv stranih direktnih investicija (procenat BDP-a)	2.3	2.2	3.3	1.8	5.8	3.2
Spoljni dug (procenat BDP-a)	70.0	69.3	74.7	73.6	73.7	78.1
Stopa nezaposlenosti (procenat, prosek za period)	28	26.1	23.8	22.4	20.7	19.4
Stopa nezaposlenosti mladih (procenat, prosek za period)	53.1	47.3	48.2	46.7	45.4	n.a.

Javni dug Severne Makedonije beleži konstantan rast, što se objašnjava time da se tekuća potrošnja povećavala zbog porasta zarada, penzija i subvencija, uprkos umerenom rastu prihoda. Spoljni dug se takođe povećao u 2019. godini i iznosio je 78% BDP-a. Iako je nezaposlenost 2019. dostigla rekordno nizak nivo beležeći stopu od 19,4%, Severna Makedonija je i dalje zemlja sa visokom stopom nezaposlenosti i naročito visokom stopom nezaposlenosti mladih, koja je 2018. iznosila čak 45.4%. Relativno niska stopa ekonomskog rasta, visoka stopa nezaposlenosti i visok spoljni dug ukazuju na strukturne probleme makedonske privrede.

Iako iz godine u godinu Severna Makedonija povećava pokrivenost uvoza izvozom, ona je i 2018. godine imala značajan spoljnotrgovinski deficit. Kao i ostale zemlje Zapadnog Balkana, makedonsko tržište svoje potrebe podmiruje uglavnom iz uvoza. Ukupan uvoz robe iznosio je 9 milijardi dolara, dok je robni izvoz iz Makedonije iznosio 6,9 milijardi dolara.²³ Severna Makedonija najviše izvozi industrijske proizvode (82,3%) i poljoprivredne proizvode (10,8%). U uvozu takođe dominiraju industrijski proizvodi sa udelom od 63,2%, a prate ih goriva i minerali sa udelom od 25%. Poljoprivredni proizvodi učestvuju sa oko 10% kako u izvozu, tako i u uvozu u Severnu Makedoniju. Ova zemlja najviše izvozi neobrađeni duvan, pekarske proizvode, vino i sokove. Sa druge strane, na makedonsko tržište se od poljoprivrednih proizvoda najviše uvozi meso i živina, aditivi za pripremu hrane, kao i čokolada i proizvodi od kakaoa.

²² Izvor: Svetska Banka, „Zapadni Balkan, Redovni ekonomski izveštaj br. 16 – Jesen 2019”, str. 78, Internet: www.worldbank.org/eca/wbrer/, pristupljeno: 21.12.2019.

²³ Ibid.

Tabela 8: Najznačajniji trgovinski partneri Severne Makedonije²⁴

(udeo u ukupnom robnom izvozu i uvozu, 2018)

	Izvoz	%	Uvoz	%
1.	EU	82,1	EU	62,4
2.	Srbija	7,9	Srbija	7,1
3.	BiH	1,4	Kina	5,8
4.	Turska	1,4	Turska	4,7
5.	Albanija	1,3	Južna Afrika	3,3

Uvidom u glavne spoljnotrgovinske partnere Severne Makedonije, primećujemo da i u ovom slučaju, kao i kod prethodno prikazanih zemalja, dominiraju Evropska unija i Srbija. Severna Makedonija 82,1% svog ukupnog izvoza plasira na tržište članica EU. Takođe, većina robe uvezene na makedonsko tržište dolazi iz EU. U ukupnom makedonskom uvozu u 2018. godini, udeo EU kao zemlje porekla iznosio je 62,4%. Srbija je pored EU glavno izvozno tržište za makedonske proizvode. Približno 8% od ukupne vrednosti izvoza završi na srpskom tržištu, dok je udeo srpske robe u ukupnom uvozu u Severnu Makedoniju oko 7%. Kada je reč o glavnim izvoznim tržištima za makedonske proizvode, Srbiju prate Bosna i Hercegovina, Turska i Albanija, sa pojedinačnim udelom od približno 1,4%. Situacija je drugačija kada govorimo o uvozu u Severnu Makedoniju, gde posle EU i Srbije najviše robe vodi poreklo iz Kine (5,8%), Turske (4,7%) i Južnoafričke Republike (3,3%).

I pored činjenice da je Severna Makedonija prethodnih godina investirala u sektor turizma, udeo izvoza usluga u BDP-u je izrazito nizak i ne prelazi 3,5%. Ukupna vrednost izvezenih usluga iznosila je 1,8 milijardi dolara u 2018. godini, dok je uvoz usluga u S. Makedoniju iste godine iznosio 1,4 milijarde dolara. Ovaj suficit od aproksimativno 400 miliona dolara u međunarodnoj trgovini uslugama nije dovoljan za privlačenje stranog kapitala (koji na Zapadnom Balkanu sve više završava u sektoru usluga), odnosno za ubrzanje procesa ekonomskog razvoja. Severna

²⁴ Izvor: WTO, Trade Profiles – Northern Macedonia, Internet: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/MK_e.pdf, pristupljeno: 18.12.2019.

Makedonija uz Albaniju ostaje na začelju po razvijenosti. Relativno malo domaće tržište uz skromne razvojne potencijale, osnovni su ograničavajući faktori Severne Makedonije.

1.5. Srbija

Srbija je teritorijalno i po ekonomskim kapacitetima najveća privreda u regionu koji posmatramo. Sa ostvarenih 50,6 milijardi dolara BDP-a u 2018. godini, moglo bi se zaključiti da je ona najrazvijenija zemlja regiona. Ipak, njeni makroekonomski indikatori ukazuju na ne tako zavidne rezultate. Ostvareni prosečan BDP po glavi stanovnika Srbije, za period 2016–2018, iznosio je 6.426 dolara, što je tek nešto bolji rezultat od onog koji je ostvarila Severna Makedonija u istom periodu, a znatno niže od rezultata Crne Gore.²⁵

Tabela 9: Osnovni makroekonomski pokazatelji Srbije (2014–2019)²⁶

	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Realni rast BDP-a (procenat)	1.6	1.8	3.3	2.0	4.2	3.3
Inflacija merena indeksom potrošačkih cena (% , prosek za period)	2.1	1.4	1.1	3.2	2.0	2.2
Javni prihodi (procenat BDP-a)	39.0	39.3	40.8	41.5	41.1	40.8
Javni rashodi (procenat BDP-a)	45.2	42.7	41.9	40.4	40.6	41.2
Javni dug (procenat BDP-a)	58.2	64.0	62.8	55.6	50.1	49.1
Izvoz robe (procenat BDP-a)	30.0	32.1	34.9	35.9	35.5	35.0
Uvoz robe (procenat BDP-a)	41.6	42.3	43.4	46.1	47.7	50.3
Neto izvoz usluga (procenat BDP-a)	1.3	2.0	2.5	2.4	2.5	4.3
Neto priliv stranih direktnih investicija (procenat BDP-a)	3.5	5.1	5.2	6.2	7.4	6.2
Spoljni dug (procenat BDP-a)	72.4	73.5	72.1	68.9	61.3	58.7
Stopa nezaposlenosti (procenat, prosek za period)	19.2	17.7	15.3	13.5	12.7	12.0
Stopa nezaposlenosti mladih (procenat, prosek za period)	47.5	43.2	34.9	31.9	29.8	n.a.

Srpska privreda je najveći rast imala 2004. godine, kada je realni rast BDP-a iznosio 9%.²⁷

Nakon devastirajućih devedesetih godina, perioda etničkih sukoba, sankcija, građanskog rata i

²⁵ WTO, Trade Profiles – Serbia, Internet:

https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/RS_e.pdf, pristupljeno: 20.12.2019.

²⁶ Izvor: Svetska Banka, „Zapadni Balkan, Redovni ekonomski izveštaj br. 16 – Jesen 2019”, str. 84, Internet: www.worldbank.org/eca/wbrer/, pristupljeno: 21.12.2019.

²⁷ Stevan Rapačić, „The impact of FDI on the economic development of Serbia”, *Ekonomika preduzeća*, god. LXV, br. 5–6, Savez ekonomista Srbije, Beograd, 2017, str. 386.

bombardovanja od strane NATO-a, Srbija je početkom novog milenijuma ušla u period visokog ekonomskog rasta, koji je trajao do 2008. godine i izbijanja svetske ekonomske krize. U ovom osmogodišnjem periodu, Srbija je imala prosečan privredni rast od 5,9%, što je odličan rezultat za privredu koja se tek otvarala prema svetu, liberalizovala svoje spoljnotrgovinsko poslovanje i pristup tržištu za strana ulaganja, a privatizacija je bila osnovni izvor priliva kapitala. Negativna strana ovakve makroekonomske politike bila je deindustrijalizacija srpske privrede, koja je za posledicu imala smanjenje broja zaposlenih, odnosno povećanje stope nezaposlenosti, koja je uz određene oscilacije rasla sve do 2013. godine. Industrijski sektor Srbije je do početka tranzicije zapošljavao najveći deo radne snage, dok je proizvodni sektor ostvarivao najveće učešće u izvozu i deviznom prilivu zemlje. Tranzicioni period koji se još nije završio i proces privatizacije društvenih preduzeća proizveli su ne samo povećanje broja nezaposlenih, već i značajne promene u strukturi srpske privrede.

Jedan od značajnih činilaca privatizacije u Srbiji bile su i strane direktne investicije (SDI). Od početka tranzicije do danas, Srbija je lider u regionu u privlačenju stranih direktnih investicija. U periodu od 2000. do 2013. godine, Srbija je uvela brojne mere kojima je olakšan priliv stranih investicija, liberalizovano ulaganje i prenos kapitala, a privatizacija je bila osnovno sredstvo investiranja u srpsku privredu. Subvencije za strana ulaganja bile su i ostale najveće u regionu. Uslovi pod kojima su ove subvencije dodeljivane i njihovo sprovođenje ostali su netransparentni, dok se najvredniji ugovori sa stranim investitorima i dalje vode kao državna tajna. Samo u ovom periodu, od 2001. do kraja 2013. godine, Srbija je privukla oko dvadeset milijardi evra stranih direktnih investicija, koje nisu prouzrokovale željene efekte na domaću privredu.²⁸ U najvećem broju slučajeva, strane direktne investicije ne samo da nisu stimulatивно delovale na ekonomski razvoj Srbije, već su imale neutralan ili čak negativan uticaj. Negativno su delovale na zaposlenost, jer su najvećim delom došle u obliku privatizacija fabrika, koje su zapošljavale lokalno stanovništvo. Nakon izvršene privatizacije i prelaska fabrika u ruke stranih ulagača, sledila su otpuštanja velikog broja zaposlenih radnika, odnosno njihovo napuštanje preduzeća uz otpremnine predviđene privatizacionim ugovorom.

²⁸ Ibid.

Nakon 2013. godine, strane direktne investicije su nastavile da dolaze u Srbiju. Sa prilivom stranih direktnih investicija od 4,1 milijarde dolara, Srbija je 2018. postala druga u svetu po prilivu u zemlje u tranziciji. Iste godine jedino je Rusija bila ispred Srbije sa ostvarenih 13,3 milijarde dolara priliva SDI.²⁹ Subvencijama, jeftinom i kvalifikovanom radnom snagom, relativno diversifikovanom strukturom privrede, kao i logistički dobrom geografskom pozicijom, Srbija je postala atraktivna za strane investitore naročito iz EU, Rusije i Kine. U periodu od 2010. do 2018. godine ukupna vrednost SDI iz EU iznosila je 13,4 milijarde evra, dok su investicije iz Rusije bile u vrednosti od 1,7 milijardi evra. Kina, kao treća najznačajnija zemlja porekla SDI, investirala je u istom periodu oko pola milijarde evra.³⁰

Od 2013. do kraja 2018. godine, prema podacima Narodne banke, Srbija je ostvarila priliv SDI u vrednosti od 13,3 milijardi evra.³¹ U ovom periodu udvostručen je neto priliv SDI kao procenat BDP-a, i 2018. on je iznosio 7,4%. Poređenja radi, Albanija i Crna Gora su u istom posmatranom periodu imali veći procenat udela priliva SDI u BDP-u, što jasno govori da i pored nominalno visokog priliva SDI u Srbiju, one i dalje nemaju značajnog uticaja na razvoj srpske privrede.³² Razlog zbog koga SDI ne doprinose razvoju srpske privrede može se potražiti u strukturi samih SDI, a to su pre svega radno intenzivna preduzeća koja dobijaju subvencije za novozaposlene radnike, kojima zauzvrat isplaćuju minimalne zarade. Upravo zbog toga ne može ni doći do efekta preliivanja tehnologije i znanja koji bi prouzrokovao rast privrede, jer ovakve kompanije ne donose ni tehnologiju ni znanje. Njihova privredna logika se zasniva na eksploataciji subvencionisane radne snage, uvozu sirovina i poluproizvoda bez carina i repatrijaciji profita putem transfernih cena i bez kontrole države.

Nakon 2008. zaustavljen je rast privrede Srbije, pa je u periodu 2009–2019. prosečna stopa rasta iznosila svega 1,5%, što su katastrofalni rezultati za najveću zemlju regiona.³³ Nakon devedesetih godina dvadesetog veka, ako posmatramo osnovne makroekonomske parametre, možemo reći da je Srbija doživela još jednu izgubljenu deceniju. Iako je stopa nezaposlenosti u

²⁹ UNCTAD, *World Investment Report 2019*, Geneva, 2019, p. 57.

³⁰ Narodna banka Srbije, *Platni bilans*, internet: https://www.nbs.rs/internet/latinica/80/platni_bilans.html, pristupljeno: 07.10.2019.

³¹ Ibid.

³² Videti: Tabela 1 i Tabela 5.

³³ Proračun autora na bazi podataka Republičkog zavoda za statistiku.

2019. godini zvanično na rekordno niskom nivou od 12%, stopa nezaposlenosti mladih je i dalje oko 30%. Upravo ova kategorija stanovništva sve više napušta Srbiju u potrazi za boljim i sigurnijim životom. Svake godine Srbiju napusti približno četrdeset hiljada građana, dok je 2018. Srbiju napustilo pedeset hiljada mahom mladih ljudi.³⁴ Zbog ove poražavajuće statistike, dovodi se u pitanje verodostojnost podataka o smanjenju nezaposlenosti u Srbiji.

Tabela 10: Najznačajniji trgovinski partneri Srbije³⁵

(udeo u ukupnom robnom izvozu i uvozu, 2018)

	Izvoz	%	Uvoz	%
1.	EU	67	EU	60,4
2.	BiH	7,9	Kina	8,4
3.	Rusija	5,3	Rusija	7,9
4.	Crna Gora	4,7	Turska	3,8
5.	S. Makedonija	3,8	Irak	2,7

Srbija je 2018. izvezla robu u vrednosti od 19,2 milijarde dolara, a uvezla u ukupnoj vrednosti od 25,8 milijardi dolara.³⁶ Po vrednosti izvezene i uvezene robe, Srbija je lider u regionu, što je razumljivo s obzirom na veličinu njenog tržišta i broj stanovnika. Zemlje Evropske unije su i u slučaju Srbije najznačajniji spoljnotrgovinski partneri. Udeo EU u ukupnom izvozu Srbije je 67%, dok je udeo u uvozu 60,4%. Drugo najznačajnije tržište za sprske proizvode je Bosna i Hercegovina, na koju otpada 7,9% od ukupnog izvoza. Rusija je treće izvozno tržište, a u ovu zemlju Srbija najviše izvozi poljoprivredne proizvode, čarape, lekove i gume za vozila. Rusija je takođe treći najznačajniji spoljnotrgovinski partner Srbije kada je reč o uvozu. Oko 8% ukupnog uvoza u Srbiju vodi poreklo iz Rusije. Srbija beleži značajan spoljnotrgovinski deficit sa Rusijom. U 2017. godini, Srbija je izvezla robe u Rusiju u vrednosti od 995 miliona dolara, a

³⁴ RTS, „Srbiju lane napustilo 50.000 ljudi, šta stvarno stoji iza tih brojki”, Internet:

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3679307/srbiju-lane-napustilo-50000-ljudi-sta-stvarno-stoji-iza-tih-brojki.html>, pristupljeno: 08.12.2019.

³⁵ Izvor: WTO, Trade Profiles – Serbia, Internet:

https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/RS_e.pdf, pristupljeno: 20.12.2019.

³⁶ WTO, Trade Profiles – Serbia, Internet:

https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/RS_e.pdf, pristupljeno: 20.12.2019.

uvezla 1,6 miliona dolara. Ovo predstavlja ukupnu spoljnotrgovinsku razmenu od skoro 2,6 milijarde dolara i deficit od 605 miliona dolara.³⁷ Srbija je zavisna od uvoza gasa i nafte iz Rusije. Više od polovine uvoza iz Rusije otpada na gas i naftu.

Na četvrtom i petom mestu glavnih izvoznih tržišta Srbije su Crna Gora i Severna Makedonija, sa udelom od 4,7% i 3,8% respektivno.

Osim EU i Rusije, kada je reč o uvozu, među najznačajnijim partnerima ističe se Kina sa udelom od 8,4%, Turska sa udelom od 3,8 i Irak, odakle dolazi 2,7% od ukupnog uvoza u Srbiju. Kada je reč o Iraku, radi se prvenstveno o uvozu energenata, dok je roba iz Kine i Turske pretežno roba široke potrošnje, kao i industrijski proizvodi.

Interesantno je da Srbija beleži spoljnotrgovinski suficit u sektoru usluga. Srbija je 2018. godine izvezla usluga u vrednosti od sedam milijardi dolara, a uvezla 5,7 milijardi. Izvoz usluga iz Srbije doživljava svoj eksponencijalni rast uporedo sa razvojem sektora IT usluga, koji sve više privlači domaće i strane investitore. U strukturi izvoza usluga dominiraju upravo IT usluge sa preko 50% udela, prate ih transportne i turističke usluge sa aproksimativno 20% udela pojedinačno. Ovo je specifičnost Srbije u odnosu na zemlje regiona i verovatno jedna od potencijalnih razvojnih šansi. Ipak, možemo primetiti da je udeo izvoza usluga u BDP-u 2019. godine iznosio svega 4,3%, što nije dovoljno da generiše rast srpske privrede.

2. CEFTA 2006 i Srbija kao lider u regionalnoj trgovini

Na osnovu do sada prikazanih makroekonomskih indikatora pet posmatranih zemalja i njihovih najznačajnijih trgovinskih partnera, mogli smo uočiti određene zajedničke faktore. Sve posmatrane zemlje su u vreme svetske ekonomske krize zabeležile drastičan pad industrijske proizvodnje, odnosno zaustavljanje ekonomskog rasta. Proces privatizacije i deindustrializacije zajednička je odlika zemalja Zapadnog Balkana, koje su u posmatranom periodu liberalizovale svoju spoljnotrgovinsku politiku i promovisale priliv stranih direktnih investicija. Zvanična

³⁷ Podaci Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

politika svih posmatranih zemalja jeste i članstvo u EU, o čemu svedoči podatak da su od 2006. do 2008. godine Albanija, BiH, Severna Makedonija, Crna Gora i Srbija potpisale i ratifikovale Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa EU. Možda i najznačajniji zaključak koji se mogao izvući iz prethodnog dela teksta jeste upravo onaj koji se odnosi na trgovinske odnose posmatranih zemalja, kao osnov ekonomskog aspekta interpleja, a u kojima dominira Srbija. Srbija je nominalno drugi najznačajniji spoljnotrgovinski partner za sve posmatrane zemlje regiona. Upravo zbog ove činjenice, neophodno je objasniti u kojim uslovima i na koji način se odvija međusobna trgovina u zemljama Zapadnog Balkana, a osnovna arena u kojoj se ekonomski nadmeću posmatrane zemlje jeste CEFTA 2006, kao specifična regionalna ekonomska integracija i predvorje za punopravno članstvo u EU.

CEFTA 2006 vodi poreklo od „stare CEFTE”, odnosno Centralnoevropskog sporazuma o slobodnoj trgovini, koji je formiran decembra 1992. godine na inicijativu EU, kada su Čehoslovačka, Poljska i Mađarska potpisale sporazum o uspostavljanju zone slobodne trgovine. Ubrzo se Slovačka odvojila od Češke, a ovom sporazumu su se do 2003. godine, priključile i Slovenija, Rumunija, Bugarska i Hrvatska. Već naredne godine, većina članica ovog sporazuma ulazi u sastav EU i CEFTA spada na svega tri članice: Hrvatsku, Rumuniju i Bugarsku. Imajući u vidu da se ove tri zemlje nalaze u istom regionu, a da Hrvatsku od Bugarske i Rumunije geografski odvaja Srbija i ostale države Zapadnog Balkana, koje takođe nisu članice EU, usledila je potreba da se regulišu trgovinski odnosi u regionu na multilateralnom nivou.

Do 2004. godine, na prostoru Jugoistočne Evrope postojala je mreža od 32 bilateralna trgovinska sporazuma, kojima je regulisana ali i liberalizovana trgovina u regionu. Ovi sporazumi pokrivali su 90% proizvoda u spoljnotrgovinskoj razmeni, sa eliminisanjem gotovo 90% carinskih stopa i kvantitativnih ograničenja.³⁸ Bilo je neophodno ovu komplikovanu mrežu bilateralnih sporazuma zameniti jednim sveobuhvatnim multilateralnim ugovorom, jer su se pojavili značajni problemi u samom njihovom sprovođenju, administriranju i tumačenju. Problemi su nastali sa aspekta carinskih službi pojedinih zemalja, koje su pribegle previše

³⁸ Predrag Bjelić, *Međunarodna trgovina*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2018. str. 409.

liberalnom tumačenju pojedinih bilateralnih sporazuma, odnosno nepoštovanju svih odredaba.³⁹

Zagrebačkom deklaracijom iz 2005. propisani su novi uslovi za prijem članica CEFTA i oni su podrazumevali: a) potpisivanje sporazuma o slobodnoj trgovini sa postojećim članicama; b) zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju sa EU; c) članstvo ili posvećenost članstvu u Svetskoj trgovinskoj organizaciji. Ovim su stvoreni novi uslovi kojima bi zemlje Zapadnog Balkana mogle biti subjekti budućeg sporazuma. U decembru 2006. potpisan je novi sporazum nazvan CEFTA 2006, a njegove potpisnice su – pored Hrvatske, Bugarske i Rumunije – postale Albanija, BiH, Crna Gora, Moldavija, Severna Makedonija, Srbija i Kosovo, u čije ime je sporazum potpisao UNMIK. Postojeće trgovinske koncesije, postignute u prethodnim bilateralnim trgovinskim sporazumima, uključene su u novi jedinstven sporazum, koji je predvideo stvaranje zone slobodne trgovine između zemalja članica do kraja 2010. godine. Rumunija i Bugarska su istupile iz CEFTA 2006 sa svojim pristupanjem EU 2007. godine, dok je Hrvatska to učinila 2013. godine, kada je postala članica EU.

Osim što je stvorena zona slobodne trgovine, CEFTA 2006 je predvidela mogućnost takozvane kumulacije regionalnog porekla, što u praksi omogućuje da se više proizvodnih faza može obavljati u zemljama potpisnicama, nakon čega bi proizvod mogao biti izvezen u EU pod režimom bescarinskog uvoza. EU je otišla i korak dalje, pa je članicama CEFTA 2006 dozvoljena i dijagonalna kumulacija porekla, kojima se stimulišu složeni spoljnotrgovinski poslovi, odnosno omogućava uvoz poluproizvoda iz EU, njihova obrada i dorada, a zatim bescarinski izvoz u EU.⁴⁰

Kada je reč o regionalnoj trgovini, u prethodnoj analizi ustanovili smo da Srbija ima dominantnu ulogu u spoljnotrgovinskoj razmeni sa zemljama koje učestvuju u interpleju. Ova trgovina odvija se pod okriljem sporazuma CEFTA 2006, a jedina zemlja potpisnica koja ne pripada regionu koji posmatramo je Moldavija. Ona je ujedno i jedina zemlja sa kojom Srbija, od potpisivanja sporazuma, ima deficit u robnoj razmeni. Zbog niskog obima robne razmene koji postoji između Moldavije i ostatka članica CEFTA 2006, kao i zbog činjenice da ne pripada regionu Zapadnog Balkana i ne učestvuje u političkim i ekonomskim procesima koji su od

³⁹ Ivana Popović Petrović i Predrag Bjelić, *Evropska trgovinska integracija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2018, str. 121.

⁴⁰ Ibid, str. 123.

neposrednog interesa za aktere interpleja, izuzeli smo ovu zemlju iz naše dalje analize. Sa druge strane, Hrvatska je zadržana u analizi, kako zbog činjenice da je sporazum CEFTA 2006 napustila tek 2013. godine, tako i zbog podataka koji govore da je spoljnotrgovinska razmena između Srbije i Hrvatske povećana u celokupnom posmatranom periodu. Dodajmo ovde i to da zvanični podaci Republičkog zavoda za statistiku Srbije ne sadrže podatke o trgovini Srbije sa Kosovom, što je razlog zbog koga ono takođe nije uključeno u našu analizu.

Tabela 11: Izvoz Srbije u CEFTA 2006 u milionima USD (2008–2018)⁴¹

Godina	BiH	Crna Gora	S. Makedonija	Hrvatska	Albanija
2008.	1.339	1.287	493	434	76
2009.	1.015	836	429	278	69
2010.	1.089	803	476	307	131
2011.	1.191	891	524	468	126
2012.	1.095	802	484	386	85
2013.	1.201	851	576	415	117
2014.	1.319	756	603	458	127
2015.	1.171	678	522	443	101
2016.	1.240	722	596	518	103
2017.	1.371	821	635	620	141
2018.	1.523	905	741	674	159

Značaj koji CEFTA 2006 ima za srpske privrednike je izuzetan. Srbija oko četvrtinu svog izvoza realizuje na tržištima zemalja potpisnica ovog sporazuma i ostvaruje značajan suficit u razmeni sa njima.⁴² Godine 2017. spoljnotrgovinska razmena Srbije sa zemljama CEFTA 2006 dostigla je vrednost od 3,9 milijardi dolara, što je za 28% više nego 2006. godine, kada je Srbija pristupila ovom sporazumu. Koliko je ova integracija važna za Srbiju govori i podatak da je srpski suficit robne razmene sa zemljama članicama CEFTA 2006 u periodu 2006–2017 rastao po prosečnoj godišnjoj stopi od 8,4%, a samo u 2017. godini pokrivenost uvoza izvozom dostigla

⁴¹ Izvor: Republički zavod za statistiku Srbije.

⁴² Predrag Bjelić i Radmila Dragutinović Mitrović, Unapređenje pozicije Srbije u okviru CEFTA 2006, FREN – Fondacija za razvoj ekonomske nauke, Beograd, 2018, str. 56.

je nivo od 245%.⁴³ Dakle, najveću vrednost trgovine u okviru CEFTA 2006 ostvaruje Srbija, a prate je Bosna i Hercegovina, pa Severna Makedonija i Crna Gora.

Iz Tabele 11 možemo videti da je izvoz Srbije u zemlje regiona opao u 2009. godini, što je posledica svetske ekonomske krize i pada tražnje, ali je već naredne 2010. godine srpski izvoz počeo da raste, da bi 2014. nadmašio vrednost izvoza ostvarenu u 2008. godini. Iako je srpskoj privredi bilo potrebno nekoliko godina da se oporavi, srpski izvoz u zemlje regiona znatno je porastao u narednim godinama. Najveći rast izvoza od 13,8% (u periodu 2006–2017) ostvaren je u Albaniju, u koju Srbija inače najmanje izvozi od posmatranih zemalja, dok je u odnosu na Crnu Goru Srbija zabeležila najveći pad izvoza od čak 4,9% u periodu 2008–2017.⁴⁴ Srbija najviše izvozi u Bosnu i Hercegovinu, gde je samo tokom 2018. vrednost izvoza bila preko 1,5 milijardu dolara. Više od polovine od ukupnog srpskog izvoza u okviru CEFTA 2006 otpada na izvoz u Bosnu i Hercegovinu. Da CEFTA 2006 ima značaj u intraregionalnoj trgovini govori i podatak da je Bosna i Hercegovina povećala svoj uvoz iz Srbije u odnosu na uvoz iz Hrvatske, nakon što je Hrvatska postala članica EU.⁴⁵ Sa druge strane, Srbija najviše uvozi iz Bosne i Hercegovine, Severne Makedonije i Crne Gore, dok je učešće Albanije veoma skromno.⁴⁶

Kao ideja regionalne trgovinske integracije u kojoj učestvuju sve zemlje interpleja, zamišljeno je da CEFTA 2006 bude privremenog karaktera i da postoji sve dok ove zemlje ne postanu članice EU. Ipak, realizaciju slobodne trgovine unutar CEFTA 2006 opterećuje niz problema, a neretko se u javnosti može čuti da je nakon godinu dana trgovinskih sankcija koje su vlasti u Prištini uvele Srbiji i BiH ova institucija i praktično prestala da postoji.⁴⁷ I pored carina od 100% koje je Priština uvela u novembru 2018. na robu iz Srbije i BiH, trgovinska razmena između ostalih zemalja CEFTA 2006 nastavlja da se razvija.

Sa druge strane, nedostaci ovog sporazuma ogledaju se prvenstveno u neefikasnom sistemu rešavanja sporova, ali i postojanju brojnih necarinskih barijera koje zemlje Zapadnog Balkana uvode kako bi sprečile uvoz pojedinih proizvoda. U ove necarinske barijere (koje su

⁴³ Ibid, str. 24.

⁴⁴ Ibid, str. 27.

⁴⁵ Ivana Popović Petrović i Predrag Bjelić, *Evropska trgovinska integracija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2018, str. 127.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Više o ovome videti: Stevan Rapačić, „Ekonomski aspekti srpsko-kosovskog pitanja”, *Tri scenarija odnosa Srbije i Kosova*, ur: Jasna Filipović i Milan Igrutinović, CPES, Beograd, 2019, str. 31–50.

administrativne i tehničke prirode) spadaju: složene procedure na graničnim prelazima, neusklađenost rada carinskih i inspeksijskih službi (sanitarnih, veterinarskih, radioloških), neusklađenost domaćih standarda i tehničke regulative sa međunarodnim, nedostatak akreditovanih tela i laboratorija, međusobno nepriznavanje sertifikata o kvalitetu i poreklu robe, razni vidovi korupcije i kriminala i sl.⁴⁸ Poznato je da Severna Makedonija pokušava godinama da smanji uvoz srpskog brašna uvodeći nove necarinske barijere, dok Bosna i Hercegovina akcizama targetira proizvođače piva iz Srbije. U istraživanju OECD-a koje se bavilo necarinskim barijerama unutar CEFTA 2006, navedeno je da su administrativne barijere najznačajnija prepreka u intraregionalnoj trgovini, dok su tehničke barijere označene kao osnovna prepreka prilikom izvoza na tržište EU.⁴⁹

U isto vreme proces rešavanja sporova u CEFTA 2006 se pokazao kao nefunkcionalan, jer podrazumeva da sve zemlje potpisnice treba jednoglasno da izglasaju odluku u kojoj se optužuje jedna od njih. Upravo zbog ovoga brojni problemi u trgovini između članica CEFTA 2006 ostaju nerešeni, dok izvoznici i uvoznici pokušavaju na različite načine da zaobiđu tehničke i druge prepreke u trgovini. Čitav proces liberalizacije trgovine u okviru CEFTA 2006 dodatno komplikuje i činjenica da se zemlje članice nalaze u procesu pristupanja EU, gde neke napreduju brže u odnosu na druge, što prouzrokuje neusklađenost standarda i tehničke barijere u trgovini.

3. Mali Šengen – nova regionalna ekonomska integracija ili politički projekat Srbije?

Upravo zbog svih navedenih nedostataka koje ima CEFTA 2006 i odsustva saradnje zemalja Zapadnog Balkana, a neposredno nakon odluke EU da se Tirani i Skoplju onemogućiti otvaranje pristupnih pregovora, ponovo je u javnosti plasirana ideja o Malom Šengenu, zajednici tri države (Srbije, Albanije i Severne Makedonije), kojima bi se priključile Bosna i Hercegovina, Crna Gora, ali i Kosovo. Zamišljena kao novi vid regionalne ekonomske integracije, a pre svega

⁴⁸ Ivana Božić Miljković, *Ekonomije balkanskih zemalja na početku XXI veka*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2018, str. 86.

⁴⁹ Predrag Bjelić i Radmila Dragutinović Mitrović, *Unapređenje pozicije Srbije u okviru CEFTA 2006*, FREN – Fondacija za razvoj ekonomske nauke, Beograd, 2018, str 68.

isprovocirana neophodnošću ukidanja administrativnih barijera u intraregionalnoj trgovini, ideja Malog Šengena vuče svoje korene iz Berlinskog procesa, koji je inicirala Angela Merkel 2014. godine. U ovaj proces uključeni su najznačajniji trgovinski partneri zemalja Zapadnog Balkana iz EU: Austrija, Francuska, Hrvatska, Italija, Nemačka, Poljska i Velika Britanija.

Na trećem samitu Berlinskog procesa, koji je održan 2016. godine u Parizu, istaknuto je da je budućnost Zapadnog Balkana u evropskim integracijama i u ekonomskoj saradnji u okviru regiona. Regionalna saradnja je naglašena kao ključni element za ekonomski rast Zapadnog Balkana, jer vodi ka povećanju povezanosti između stanovništva, porastu prekograničnih i višedržavnih inicijativa kao i zajedničkih ulaganja.⁵⁰ Već tada je konstatovano da je neophodan viši nivo integracije od onog koji postoji u okviru CEFTA 2006 i koji predstavlja samo zonu slobodne trgovine. Države članice CEFTA 2006 su 2016. godine ovu inicijativu podržali, ističući važnost i neophodnost produblivanja privredne saradnje između njih.⁵¹ Naredne 2017. godine, komesar EU Johannes Han otišao je korak dalje, kada je na samitu zapadnobalkanske šestorke u Sarajevu izjavio da predlaže zajedničko tržište za Zapadni Balkan, koje bi funkcionisalo na istim principima kao i unutrašnje tržište EU, ističući da bi ovakvo tržište bilo atraktivnije za investitore iz drugih zemalja i da bi otklonilo prepreke u intraregionalnoj trgovini.⁵² Tada se prvi put u javnosti iznela ideja o nečemu što bi praktično bila carinska unija, a možda čak i zajedničko tržište zemalja Zapadnog Balkana, što predstavlja znatno viši nivo ekonomske integracije od zone slobodne trgovine kao što je CEFTA 2006.

Imajući u vidu činjenicu da u trenutku pisanja ovog teksta još uvek nema zvaničnih dokumenta koji jasno definišu Mali Šengen, te da se jedino iz Novosadske deklaracije mogu izvlačiti neki zaključci (o čemu će biti više reči u nastavku), u delu rada koji sledi predstavice pojam regionalne ekonomske integracije i objasniti koji sve nivoi ove integracije postoje. Smatramo da je važno napraviti distinkciju između različitih nivoa regionalne ekonomske saradnje, kako bismo ideju Malog Šengena smestili u odgovarajući koncept i time anticipirali

⁵⁰ Predrag Bjelić i Radmila Dragutinović Mitrović, *Unapređenje pozicije Srbije u okviru CEFTA 2006*, FREN – Fondacija za razvoj ekonomske nauke, Beograd, 2018, str 64.

⁵¹ CEFTA, *Ministerial Conclusion, Tenth Joint Committee Meeting*, Podgorica, 2016, p.1.

⁵² *Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji*, „Han: EU za zajedničko tržište i jednak razvoj unutar regiona Zapadnog Balkana”, Internet: <https://europa.rs/han-eu-za-zajednicko-trziste-i-jednak-razvoj-unutar-regiona-zapadnog-balkana/>, pristupljeno 30.11.2019.

njegov uticaj na ekonomsko-političke odnose posmatranih država. Drugim rečima, objasnićemo šta je zona slobodne trgovine, šta je carinska unija, a šta zajedničko tržište, koja je razlika između ovih pojmova i gde bi se ideja Malog Šengena mogla svrstati.

3.1. Pojam i nivoi regionalnih ekonomskih integracija

Regionalne ekonomske integracije su institucionalni oblici unapređenja ekonomskih odnosa između tri ili više zemalja jednog regiona. Ovo unapređenje se može odnositi na više aspekata, ali ono najčešće podrazumeva unapređenje trgovinskih odnosa, kao i međusobne investicije i regulisanje načina plaćanja. Institucionalizacija ovog okvira javlja se najčešće u obliku sporazuma – regionalnih trgovinskih sporazuma, kojima se regulišu oblasti unapređenja saradnje na multilateralnom nivou. S tim u vezi, regionalne ekonomske integracije podrazumevaju dva najznačajnija nivoa aktivnosti:

1. Smanjenje do potpunog uklanjanja svih trgovinskih barijera u trgovini koja se odvija između članica integracije;

2. Uspostavljanje različitih oblika saradnje i koordinacije među zemljama članicama.⁵³

Regionalne ekonomske integracije se po vrstama mogu podeliti na različite načine. Izdvajamo male, koje okupljaju tri do pet članica (Mali Šengen bi predstavljao jednu ovakvu vrstu integracije); srednje broje šest do deset članica; konačno, velike ekonomske integracije su one koje broje više od 11 članica. Upravo je Evropska unija jedna takva velika regionalna ekonomska integracija, koja po svim aspektima predstavlja najviši nivo povezivanja, odnosno ekonomsku uniju. Osim po veličini, regionalne ekonomske integracije se mogu podeliti i po stepenu razvijenosti članica, pa tako imamo integracije razvijenih država, nerazvijenih država i mešovite. Bez obzira o kojoj vrsti integracije je reč, zajedničko za sve njih jeste postojanje želje da se unapredi prvenstveno trgovina između zemalja u određenom regionu, a potom i drugi oblici saradnje.

⁵³ Ivana Popović Petrović i Predrag Bjelić, *Evropska trgovinska integracija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2018, str. 2.

Osnovni, najniži nivo regionalne ekonomske integracije naziva se **višestrani sporazum o regionalnoj trgovinskoj integraciji** i podrazumeva situaciju u kojoj potpisnice sporazuma nisu spremne da u potpunosti liberalizuju intraregionalnu trgovinu, odnosno da ukinu carine u međusobnoj trgovini, već se obavezuju samo na snižavanje carinskih stopa ili delimično uklanjanje necarinskih barijera. Ovo je najčešće prvi korak ka daljoj liberalizaciji, koja podrazumeva potpuno ukidanje carina u međusobnoj trgovini.

Tabela 12: Nivoi regionalne ekonomske integracije⁵⁴

Nivoi integracije	Niži nivoi integracije		Viši nivoi integracije		
	Višestrani sporazum o regionalnoj trgovinskoj integraciji	Zona slobodne trgovine	Carinska unija	Zajedničko tržište	Ekonomska unija
Delimična liberalizacija intraregionalne trgovine	X				
Potpuna liberalizacija intraregionalne trgovine		X	X	X	X
Zajednička eksterna carinska tarifa			X	X	X
Slobodno kretanje faktora proizvodnje u regionu				X	X
Monetarna i jedinstvena valuta					X
Zajednička spoljnotrgovinska politika			X	X	X

Kada tri ili više država istog regiona potpišu sporazum kojim se obavezuju da će u potpunosti ukinuti carine u međusobnoj trgovini, onda se to naziva **zona slobodne trgovine**. Klasičan primer upravo ovakve zone slobodne trgovine jeste sporazum CEFTA 2006. U okviru zone slobodne trgovine i pored ukidanja carina, neretko se dešava da na snazi ostaju brojne necarinske barijere, pa se države potpisnice mogu dogovoriti i oko njihovog postepenog ukidanja. Zone slobodne trgovine mogu se odnositi isključivo na ukidanje carina na samo neke od proizvoda, a mogu podrazumevati i potpunu liberalizaciju trgovine koja bi (pored industrijskih proizvoda) obuhvatala i poljoprivredne proizvode, proizvode intelektualne svojine, kao i usluge. Budući da države članice ovakvih integracija zadržavaju pravo na vođenje sopstvene spoljnotrgovinske politike, kada je reč o odnosima sa trećim zemljama, one mogu

⁵⁴ Izvor: Predrag Bjelić i Radmila Dragutinović Mitrović, Unapređenje pozicije Srbije u okviru CEFTA 2006, FREN – Fondacija za razvoj ekonomske nauke, Beograd, 2018, str. 62.

stupati u bilateralne i multilateralne aranžmane istog tipa, što omogućuje zemljama da istovremeno budu članice više regionalnih ekonomskih integracija. Osim što je članica CEFTA 2006, Srbija ima potpisan sporazum o slobodnoj trgovini sa EU (Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju), Turskom, državama EFTA sporazuma, Belorusijom, Rusijom, Kazahstanom i Evroazijskom unijom.

Za razliku od prethodno navedenih nivoa regionalne ekonomske integracije, **carinska unija** predstavlja znatno viši oblik saradnje, koji (osim potpune liberalizacije intraregionalne trgovine) podrazumeva i zajedničku eksternu carinsku tarifu, odnosno zajedničku spoljnotrgovinsku politiku. Stupanjem u carinsku uniju države članice formiraju jedinstvenu carinsku teritoriju i u odnosu na treće zemlje primenjuju zajedničku eksternu carinsku tarifu, pa samim tim nemaju pravo da samostalno stupaju u bilo kakve trgovinske sporazume sa trećim zemljama ili integracijama. Jednom uspostavljena carinska unija postaje jedinstven subjekt međunarodne trgovine, pa se kao takva i posmatra u međunarodnim organizacijama koje regulišu ovu oblast poslovanja, poput Svetske trgovinske organizacije. Drugim rečima, postojeći spoljnotrgovinski sporazumi koje su države članice carinske unije imale potpisane pre nego što su ušle u carinsku uniju moraju se ponovo pregovarati.

Naredni viši nivo integracije posle carinske unije je **zajedničko tržište**, koje – osim potpune liberalizacije intraregionalne trgovine – podrazumeva i zajedničke eksterne carinske tarife i slobodno kretanje faktora proizvodnje u regionu. Ovo praktično znači da države članice zajedničkog tržišta odobravaju međusobno slobodno kretanje robe, usluga, rada i kapitala. Upravo se ovo slobodno kretanje faktora proizvodnje najčešće spominje u javnosti kao jedno od osnovnih odrednica Malog Šengena. Ipak, ostaje nepoznanica kako su idejni tvorci zamisli da sprovedu liberalizaciju faktora proizvodnje u regionu bez prethodno uspostavljene carinske unije, odnosno zajedničkog tržišta? Drugim rečima, nije moguće ostvariti određeni aspekt višeg nivoa integracije bez prethodno uspostavljenih nižih nivoa, jer niži nivoi predstavljaju osnovu za svaki naredni nivo.

Kao najviši oblik regionalne ekonomske integracije pojavljuje se **ekonomska unija** koja, pored svih prethodno navedenih nivoa liberalizacije, podrazumeva i monetarnu uniju i jedinstvenu valutu. U okviru ekonomske unije, države članice prenose na nadnacionalni nivo

odlučivanje ne samo o spoljnotrgovinskoj politici, već i o monetarnoj politici koju kreira i sprovodi jedinstvena centralna banka.

3.2. Definisane i klasifikacija Malog Šengena

U našem pokušaju da definišemo ideju Malog Šengena, poći ćemo od trenutno jedinog raspoloživog dokumenta koji određuje ovu integraciju, a to je takozvana Novosadska deklaracija. Tačan naziv ovog dokumenta je Deklaracija o uspostavljanju slobodnog protoka ljudi, robe, usluga i kapitala na Zapadnom Balkanu, a potpisali su je 10.10.2019. godine u Novom Sadu predsednik Srbije Aleksandar Vučić i premijeri Albanije i Severne Makedonije, Edi Rama i Zoran Zaev. Ovi predstavnici tri države pozvali su tom prilikom ostale lidere na Zapadnom Balkanu da se pridruže njihovim naporima.

U deklaraciji se kao prvi korak navodi opredeljenje da se „ukinu granične kontrole i druge prepreke slobodnom kretanju u regionu”, što je pre moguće i ne kasnije od 2021. godine. U nastavku teksta navodi se i sledeće: „Ljudi će biti u mogućnosti da putuju širom regiona sa važećom ličnom kartom. Oni bi trebalo da budu u mogućnosti da se zaposle bilo gde u regionu i obavljaju posao za koji su kvalifikovani u bilo kom delu regiona. Diplome bi trebalo da budu priznate u celom regionu”. U deklaraciji se osim navedenog spominje i „regionalna ekonomska zona zapadnobalkanske šestorke”, koja bi trebalo da bude zasnovana na punoj inkluzivnosti i na principima četiri fundamentalne slobode u EU: sloboda kretanja roba, usluga, ljudi i kapitala.⁵⁵

Iz samog naslova deklaracije jasno je da je suština Malog Šengena slobodan protok ljudi, robe, usluga i kapitala na Zapadnom Balkanu, ali ostaje nejasno kako je ovo moguće ostvariti bez uspostavljanja višeg nivoa regionalne ekonomske integracije kao što je zajedničko tržište? Slobodan protok faktora proizvodnje kao što funkcioniše u EU, na koje se deklaracija poziva, podrazumeva prethodno stvaranje carinske unije, a potom i zajedničkog tržišta. Iako se deklaracija poziva na ukidanje granične kontrole i drugih prepreka, već u samom nastavku teksta autor deklaracije predviđa graničnu kontrolu, pozivajući se na kontrolu ličnih dokumenta

⁵⁵ RTS, „Šta građanima donosi 'Mali Šengen'”, Internet: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/3692685/sta-gradjanima-donosi-mali-sengen.html>, pristupljeno: 12.12.2019.

(lična karta). Prekogranično kretanje građana samo uz ličnu kartu nije nikakva novina na Zapadnom Balkanu, sve države regiona već imaju bilateralne sporazume sa svojim susedima na osnovu kojih građani putuju samo sa ličnom kartom, pa ostaje nejasno šta je bila osnovna intencija autora. Osim toga, pomenuta deklaracija ne poziva na stvaranje carinske unije, što je jedini način da se ostvari slobodan protok robe, već na uspostavljanje zajedničkih carinskih kontrola kojima bi se samo olakšao, odnosno ubrzao protok robe. Kada je reč o trgovini uslugama, one se ne spominju detaljno u tekstu deklaracije, pa je nejasno kako je autor zamislio njihovu liberalizaciju. Isto možemo navesti za kretanje kapitala, odnosno slobodu investiranja, koje nije obrazloženo u tekstu deklaracije.

Ovde dolazimo do prvog i osnovnog problema u definisanju Malog Šengena: naslov Novosadske deklaracije ne korespondira sa tekstem deklaracije. **S obzirom na to da tekst deklaracije ne podrazumeva slobodan protok faktora proizvodnje u regionu, već samo olakšano kretanje ljudi, robe, usluga i kapitala, smatramo da bi jedini odgovarajući naziv deklaracije, koja određuje ideju Malog Šengena, mogao biti Deklaracija o uspostavljanju olakšanog protoka ljudi, robe, usluga i kapitala na Zapadnom Balkanu.**

31

Drugi problem koji se ističe jeste distinkcija ovako formulisane ideje Malog Šengena u odnosu na postojeći sporazum CEFTA 2006. Iz teksta same deklaracije ne može se doći ni do jednog stava koji bi ovu novu integraciju svrstao u kategoriju višeg nivoa integracije, pa se postavlja pitanje koja je njegova svrha? U okviru CEFTA 2006 već postoji zona slobodne trgovine, a dodatni protokoli o olakšanju protoka robe, ljudi, usluga i kapitala mogli su biti stavljeni na sto ove organizacije. Odgovor koji se sam po sebi nameće jeste potreba da se zaobiđu procedure u okviru CEFTA 2006, jer je izvesno da će predstavnici Kosova blokirati svaku inicijativu Srbije. Zbog politike Prištine koja duže od godinu dana blokira rad institucija CEFTA 2006, uvodeći diskriminatorne carine i necarinske barijere na robu iz Srbije i BiH, dalja liberalizacija u okviru ovog multilateralnog sporazuma postala je neizvodljiva. Javila se potreba da se Kosovo zaobiđe u daljim pregovorima o liberalizaciji trgovine, pa su upravo zbog toga lideri u Prištini prepoznali ideju Malog Šengena kao način izolacije Kosova. Kosovski predstavnici ne vide interes u Malom Šengenu, navodeći da ni CEFTA 2006 nije donela mnogo

dobrog Kosovu.⁵⁶ Ovo je donekle tačno, jer je od stupanja u CEFTA 2006 uvoz na Kosovo drastično porastao, naročito iz Srbije, dok je izvoz u zemlje potpisnice rastao, ali po neuporedivo nižoj stopi.

Zbog svega navedenog, možemo zaključiti da je Novosadska deklaracija pre svega spisak lepih želja, nejasno definisanih i nespretno nabacanih, koje je teško sprovesti u praksi. U želji da dalje razrade ideju Malog Šengena, predsednik Srbije Aleksandar Vučić i premijeri Albanije i Severne Makedonije, Edi Rama i Zoran Zaev, ponovo su se susreli na Ohridu 09.11.2019. godine, i tom prilikom definisali su sledećih deset ciljeva:

1. Putovanje građana Srbije, Severne Makedonije i Albanije unutar prostora tri zemlje samo uz ličnu kartu.
2. Stranci u zemlje članice inicijative mogu putovati bez dodatnih viza.
3. Zajedničke radne dozvole i priznavanje kvalifikacija i diploma, bez dodatnih procedura.
4. Razmena studenata.
5. Zajednički projekti za istraživanje i razvoj.
6. Uvođenje dvadesetčetvoročasovnog radnog vremena svih inspeksijskih službi na granicama, sa akcentom na fitosanitarnu i veterinarsku inspekciju.
7. Jedinstven paket dokumentacije potrebne za tranzit robe, sa akcentom na uvođenje sistema sa što manje papira, koji bi bio u skladu sa strategijom digitalnog razvoja.
8. Izmene zakona iz oblasti tržišta kapitala, poreskog i finansijskog sistema u sve tri zemlje, u cilju stvaranja uslova za nesmetan protok kapitala.
9. Jačanje prekogranične saradnje u oblasti borbe protiv transnacionalnog kriminala i terorizma.
10. Definisanje sopstvenih pravila u mnogim oblastima u cilju unapređenja atraktivnosti tri zemlje i saradnje.⁵⁷

⁵⁶ BBC, „Mali Šengen: Ko na Balkanu ne želi novu regionalnu inicijativu”, Internet: <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-50395477>, pristupljeno: 16.12.2019.

Iz deset navedenih tačaka jasno se može videti da se ne radi ni o kakvom slobodnom kretanju faktora proizvodnje u regionu, već isključivo o načinima olakšanog kretanja robe, ljudi i kapitala, bez pominjanja usluga, dok se zadržavaju svi postojeći okviri trgovinske saradnje na nivou CEFTA 2006. Prva tačka ovog dogovora, koja predstavlja značajnu novinu u političkim odnosima tri države, jeste **uspostavljanje zajedničke vizne politike**. Druga i najznačajnija novina u odnosima tri države jeste **kreiranje zajedničkih radnih dozvola**, odnosno priznavanje kvalifikacija i diploma, što će dovesti do kreiranja donekle jedinstvenog tržišta rada. Ova tačka je od izuzetnog značaja za privredu Srbije, te zahteva posebnu analizu u daljem delu teksta koji se odnosi na ekonomke i političke posledice Malog Šengena. Ostale navedene tačke realno ne predstavljaju značajno unapređenje političkih i ekonomskih odnosa tri zemlje, već se prvenstveno svode na ukidanje administrativnih i tehničkih barijera u trgovini.

Na osnovu svega navedenog možemo zaključiti da se Mali Šengen, kako je dogovoren u Novom Sadu i Ohridu 2019. godine, ne može svrstati u viši oblik regionalne ekonomske integracije, te da ne podrazumeva slobodu kretanja robe, ljudi, usluga i kapitala, kao što to tvrde njegovi zagovarači, već da može predstavljati samo **regionalni ekonomski prostor (zonu)**, što je nivo niži od carinske unije, ali nešto viši od sporazuma CEFTA 2006. Regionalni ekonomski prostor, pored zone slobodne trgovine, podrazumevao bi proširenje regionalne saradnje uvođenjem novih oblasti u kojima se trgovina liberalizuje, kao što je navedeno u deset tačaka iz Ohrida. Ovo bi podrazumevalo i uklanjanje administrativnih i tehničkih barijera, poput sanitarnih i fitosanitarnih propisa u intraregionalnoj trgovini, čime bi se omogućilo olakšano kretanje kamionskog robnog prevoza i samo donekle sprečili zastoji na granicama, a uzajamnim priznavanjem diploma i zajedničkim radnim dozvolama bilo bi kreirano i jedinstveno tržište rada.

Sa druge strane, jasno je da je osnovna zamisao kreatora Malog Šengena kao regionalne ekonomske zone da bude samo prvi korak u uspostavljanju višeg nivoa integracije. Budući da ideja Malog Šengena potiče od Berlinskog procesa, te da su u više prilika predstavnici EU (ali i srpski predsednik Aleksandar Vučić) izneli ideju o carinskoj uniji i zajedničkom tržištu, smatramo

⁵⁷ Blic, „MALI ŠENGEN' nam donosi uštede i jedinstveno tržište, ali i ove IZAZOVE“, Internet: <https://www.blic.rs/vesti/politika/mali-sengen-nam-donosi-ustede-i-jedinstveno-trziste-ali-i-ove-izazove/2bl0h50>, pristupljeno: 20.12.2019.

da je neophodno analizirati posledice konstruisanja nove carinske unije na Zapadnom Balkanu, kao osnove za stvaranje zajedničkog tržišta u kome bi se ostvarila puna sloboda kretanja faktora proizvodnje, što je i osnovni cilj ovog projekta.

3.2.1. Mali Šengen kao zajedničko tržište (Berlinski proces)

Nova carinska unija pod nazivom Mali Šengen, kakva se želi stvoriti po ugledu na Evropsku ekonomsku zajednicu, predstavljala bi krupan ekonomski i politički zalogaj za države Zapadnog Balkana. Već smo objasnili da carinska unija podrazumeva zajedničku spoljnotrgovinsku politiku, odnosno formiranje jedinstvene carinske teritorije i zajedničke eksterne carinske tarife. Da uspostavljanje ovakve unije priželjkuje predsednik Srbije Aleksandar Vučić nije tajna. On je 2016. godine izjavio: „Moj je san carinska unija Balkana, ali ne i Jugoslavija”.⁵⁸ Iz njegovih izjava može se zaključiti da mu je želja i namera da kreira takvu integraciju u kojoj bi države zadržale svoj politički suverenitet, a ekonomski prenele na nivo zajednice.

Uspostavljanje Malog Šengena kao carinske unije značilo bi ujednačavanje carina, što ne bi bilo nimalo lako s obzirom na velike razlike koje postoje u strukturi privreda Zapadnog Balkana, odnosno razlike u nivou prosečnog carinskog opterećenja.

Tabela 13: Prosečne carinske stope po statusu najpovlašćenije nacije u zemljama Zapadnog Balkana u 2018. godini⁵⁹

	Ukupno	Poljoprivredni proizvodi	Nepoljoprivredni proizvodi
Albanija	3,6	7,7	3,0
Bosna i Hercegovina	6,3	9,7	5,8
Crna Gora	3,7	8,4	2,9
Severna Makedonija	6,7	13,1	5,7
Srbija	7,4	13,9	6,3

⁵⁸ *Blic*, „Vučić: Moj san je carinska unija Balkana, ali ne Jugoslavija”, Internet: <https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-moj-san-je-carinska-unija-balkana-ali-ne-jugoslavija/4ves7qh>, pristupljeno 30.11.2019.

⁵⁹ Izvor: Svetska trgovinska organizacija.

U Tabeli 13 navedene su prosečne carinske stope po statusu najpovlašćenije nacije u posmatranim zemljama, eventualnim budućim članicama carinske unije i zajedničkog tržišta. Ovo su najniže carine koje su navedene države primenile u trgovini sa zemljama sa kojima nemaju sporazum o slobodnoj trgovini. Praktično, ovo su najniže moguće carine u odnosu na treće zemlje. **Iz uvida u date podatke jasno se uočava da Srbija primenjuje najviše carinske stope kako za poljoprivredne, tako i za nepoljoprivredne, odnosno industrijske i ostale proizvode.** Visoka carinska tarifa (naročito za poljoprivredne proizvode od 13,1%) ukazuje na potrebu zaštite domaćih poljoprivrednih proizvođača, kao strateškog sektora srpske privrede. Sa druge strane, zemlje poput Albanije i Crne Gore koje nemaju razvijen sektor poljoprivrede i ne teže protekcionizmu u odnosu na domaće poljoprivredne proizvođače, snizili su svoje carine na poljoprivredne proizvode na nivo od 7,7% i 8,4%, respektivno. Ako se pogledaju nepoljoprivredni proizvodi, onda su razlike u carinskom opterećenju još veće. Prosečna carinska stopa na nepoljoprivredne proizvode u Srbiji je 6,3% u Albaniji je 3%, dok je u Crnoj Gori još niža i iznosi 2,9%. Dakle, postoji ogroman disparitet u carinama koji se kreće i do preko 50%, pa ostaje nejasno na koji način bi se izvršilo ujednačavanje carina. **Zbog visoke uvozne zavisnosti posmatranih zemalja i izuzetno snažnog uvozničkog lobija u svim zemljama Zapadnog Balkana, ne može se očekivati povećanje carinskih stopa do nivoa koji je u Srbiji, već možemo pretpostaviti da bi ujednačavanje podrazumevalo snižavanje carinskih stopa Srbije na nivo Albanije ili Crne Gore.** Dodatna prepreka u ovom procesu bila bi i činjenica da su tri od pet posmatranih zemalja članice Svetske trgovinske organizacije (STO), te da im nije dozvoljeno da podižu carine iznad konsolidovanog nivoa.

Ponovo bi se moralo pregovarati i o pristupanju Svetskoj trgovinskoj organizaciji, što je osnovni preduslov za članstvo u EU, pa je pitanje da li bi na ovako nešto pristale Crna Gora, Albanija i Severna Makedonija koje su već članice. Nova carinska unija morala bi kao takva da zatraži prijem u članstvo STO i da prođe novi ciklus dugotrajnih pregovora sa zainteresovanim državama članicama, kao i proces usklađivanja zakonodavstava sa sporazumima STO. Da ovo nije nimalo lak zadatak govori podatak da Srbija pokušava da postane članica skoro dvadeset godina, a da još uvek nije uskladila određene zakone sa pravilima STO. Jedini način da se ovaj proces ubrza, osim promene određenih zakona, a prvenstveno Zakona o genetički modifikovanim organizmima (kada je reč o Srbiji), bio bi da Srbija i Bosna i Hercegovina usklade

carine sa ostalim članicama, što praktično znači da ih smanje na njihov nivo. Drugim rečima, Srbija bi bila primorana da baci u vodu višedecenijski napor naših pregovarača u procesu pristupanja STO, koji su uspeli da istraju na zaštiti visokih carina za naše strateške proizvode.

Stvaranje zajedničkog tržišta (jedinственe carinske teritorije) zahtevalo bi da sve zemlje ukinu svoje postojeće spoljnotrgovinske sporazume i ponovo zajednički pregovaraju o SSP i pristupanju EU. Dakle, sve posmatrane zemlje izgubile bi privilegije koje imaju po osnovu zaključenih sporazuma o slobodnoj trgovini. Neki od ovih sporazuma bili bi sa sigurnošću ponovo zaključeni sa novom carinskom unijom, poput Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, dok bi se o najvećem broju ostalih sporazuma moralo ponovo zajednički pregovarati. Izvesno je da bi Srbija izgubila povlastice koje ima po osnovu Sporazuma o slobodnoj trgovini sa Ruskom Federacijom, odnosno Evroazijskom unijom, prvenstveno iz političkih razloga jer su (za razliku od Srbije i BiH) Albanija i Crna Gora, prateći politiku EU, uvele sankcije Ruskoj Federaciji.

U stvaranju nove carinske unije i jedinstvenog tržišta najveću prepreku bi možda predstavljao proces njenog pristupanja EU. Iako EU i njeni zvaničnici daju punu podršku Berlinskom procesu, veliko je pitanje kako bi se EU postavila prema mogućnosti pripajanja nove carinske unije, u kojoj se nalazi šest zemalja (Albanija, BiH, Crna Gora, Kosovo, Severna Makedonija i Srbija) sa različitim nivoom privrednog razvoja i dijametralno suprotnim spoljnopoličkim opredeljenjima. Neke od ovih država su članice NATO saveza, dok Srbija istrajava na ideji vojne neutralnosti i podjednake saradnje sa istokom i zapadom. Dosadašnji samostalni put ka EU svake članice nove ekonomske zajednice, kao i sva dosad otvorena poglavlja morala bi biti zamenjena zajedničkim putem nove carinske unije. **Ovim činom bi države koje su najdalje napredovale na evropskom putu – a to su prvenstveno Srbija i Crna Gora – vezale svoj napredak za tempo koji diktira najmanje napredna članica nove unije, čime bi se stvorio efekat konvoja.**

3.3. Ekonomske i političke posledice Malog Šengena

Uvidom u strukturu privreda zemalja Zapadnog Balkana, eventualnih budućih članica Malog Šengena i njihove najznačajnije trgovinske partnere, došli smo do zaključka da se radi o

relativno deindustrijalizovanim i nerazvijenim ekonomijama koje su zavisne od uvoza, prvenstveno iz EU. Kao najveća ekonomija u regionu, Srbija je po osnovnim makroekonomskim pokazateljima tek nešto razvijenija od ostalih država, ali u okviru CEFTA 2006 ona već duži niz godina beleži spoljnotrgovinski suficit. Budući da **Mali Šengen (onako kako je definisan nakon dogovora u Novom Sadu i Ohridu 2019. godine) broji svega tri članice, ne može se očekivati značajan uticaj na rast izvoza, odnosno pozitivan uticaj na rast privrede kako srpske, tako i albanske i makedonske.** Olakšice koje su ovi dogovori najavili, a koje se ogledaju prvenstveno u uspostavljanju zajedničkih carinskih kontrola, dvadesetčetvoročasovnom radu ovih kontrola na graničnim prelazima i drugim administrativnim aspektima, jesu svakako dobrodošle za privrednike u regionu, ali one neće stvoriti drastično bolji ambijent koji bi prouzrokovao značajan rast domaće privrede. Od posmatranih zemalja, Srbija neuporedivo više izvozi u Bosnu i Hercegovinu u odnosu na ostale članice CEFTA 2006, a ova zemlja za sada ne pokazuje interes da se priključi projektu koji nazivamo Mali Šengen.

Skeptični po pitanju ideje Malog Šengena i ekonomskih koristi koje ovo udruživanje može da donese jesu prvenstveno predstavnici Crne Gore i Kosova. Crnogorska ministarka ekonomije Dragica Sekulić izjavila je da ne vidi potrebu za stvaranjem nove integracije, pored već postojeće CEFTA 2006. Ona je saopštila da je Crna Gora u okviru međunarodnih organizacija i inicijativa već ispunila veliki deo onoga što sadrži najnovija inicijativa lidera Albanije, Severne Makedonije i Srbije.⁶⁰ Zbog činjenice da građani Crne Gore već putuju u sve države regiona sa ličnom kartom, i da ova zemlja nema nikakvih trgovinskih i drugih barijera prema drugim državama, ona je istakla da bi eventualno priključenje ovoj inicijativi predstavljalo samo trošenje energije na nešto što je Crna Gora već uradila.

Sa druge strane, prištinske vlasti nisu ekonomski aspekt ni uzele u obzir prilikom donošenja odluke o Malom Šengenu. Za njih postoji samo jedan prioritet, a to je priznanje Kosova u svojim granicama od strane Srbije, pa im je politički aspekt bliži u tumačenju ove inicijative. Hašim Tači je izjavio da „Kosovo ni u kakvim okolnostima ne želi da zameni svoju evroatlantsku perspektivu bilo kakvom regionalnom inicijativom”. Ovo implicira da Mali Šengen vodi u zajedničko

⁶⁰ *Radio Slobodna Evropa*, „'Mali Šengen' za Crnu Goru 'trošenje energije'”, Internet: <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-procjenjuje-rizik-od-malog-%C5%A1engena-/30264704.html>, pristupljeno 20.12.2019.

pristupanje EU, odnosno napuštanje individualnog puta. On je takođe dodao da je ova regionalna inicijativa „besmislena sve dok Srbija i BiH ne priznaju nezavisnost Kosova”.⁶¹ Ovom stavu pridružuje se i lider pokreta Samoopredeljenje, Aljbin Kurti, koji je prethodno izjavio da Mali Šengen predstavlja angažovanje Srbije na stvaranju nove platforme za takozvanu „veliku Srbiju”, te dodao da se ne sme dopustiti „četvrta Jugoslavija”.

I dok u Severnoj Makedoniji nema značajnog protivljenja ovoj inicijativi, u Albaniji Edi Rama nije naišao na podršku javnog mnjenja priključenju Malom Šengenu. Američki diplomata i profesor Edvard Džozef rekao je da razume stav Aleksandra Vučića, ali da ne može da razume albanskog premijera Edija Ramu, jer će Mali Šengen izolovati Kosovo. Istina je ipak da su predstavnici Kosova odlučili da se samoizoluju onog trenutka kada su prekršili osnovna načela sporazuma CEFTA 2006, i kada su u novembru 2018. godine uveli diskriminatorne carine Srbiji i Bosni i Hercegovini koristeći nelegalna ekonomska sredstva u političkoj borbi. Iako su ove nelegalne carine na snazi više od godinu dana, zvanična Tirana i Edi Rama pružili su punu podršku ovoj odluci Prištine. Upravo zbog te albanske podrške koju Kosovo ima unutar CEFTA 2006, Srbija i Bosna i Hercegovina nisu bile u mogućnosti da putem mehanizma za rešavanje sporova zaustave nelegalno ponašanje prištinskih vlasti. **U albanskoj javnosti stiče se utisak da je njihov premijer ovog puta stao na stranu Beograda, u inicijativi koja teži da zaobiđe Prištinu i dovede je pred svršen čin.** Ipak, ovaj svršen čin ne mora nužno biti i politički gubitak za prištinske vlasti, jer upravo pristupanje Kosova budućem sporazumu radnog naziva Mali Šengen može značiti i rešenje kosovskog pitanja, odnosno priznavanje Kosova od strane Srbije, a ujedno i najveći politički dobitak za Prištinu.

Naime, u okviru CEFTA 2006, Kosovo je 2007. pristupilo sporazumu pod nazivom Kosovo–UNMIK, čime je Srbija samo priznala Kosovo kao jedinstvenu carinsku teritoriju, a sporazum su u ime Kosova potpisali predstavnici UNMIK-a. Ovog puta stvari bi bile sasvim drugačije. UNMIK više ne zastupa interese Kosova u međunarodnim odnosima, predstavnici vlasti u Prištini samostalno pregovaraju sa Srbijom već duži niz godina, pa se može očekivati da jedan međunarodni pravno-obavezujući sporazum potpišu upravo legitimni predstavnici vlasti.

⁶¹ *Radio Slobodna Evropa*, „Politički lideri Kosova protiv 'Malog Šengena'”, Internet: <https://www.slobodnaevropa.org/a/politicki-lideri-kosova-protiv-malog-sengena-/30263955.html>, 16.12.2019.

Pripajanjem Kosova Malom Šengenu, bilo da se radi o regionalnom ekonomskom prostoru ili zajedničkom tržištu, Srbija bi morala da prizna institucije Kosova kao ravnopravne, da potpiše ugovor sa državom Kosovom, a samim tim i da je prizna. Premijer Albanije Edi Rama poručio je na konferenciji za medije u Ohridu, da bi u tu inicijativu trebalo uključiti i Kosovo „na ravnopravan način i na legalnim osnovama”, što potkrepljuje tezu da bi pristupanje malom Šengenu značilo ujedno i priznavanje Kosova od strane Srbije.⁶²

Sa druge strane, ovim bi pitanje aktuelnih kosovskih taksi od 100% i pristupanja Srbije EU bez Kosova prestalo da postoji, jer bi unutrašnja trgovina bila liberalizovana, a individualni put ka EU bio bi zamenjen zajedničkim pristupanjem celog regiona. Sankcije koje je Priština uvela Srbiji i Bosni i Hercegovini bile bi automatski ukinute, a Kosovo bi započelo svoj proces pristupanja EU, zajedno sa ostalim članicama unije. Mali Šengen se upravo zbog ovoga u međunarodnoj zajednici (a pre svega u Briselu i Berlinu) doživljava kao sredstvo za otklanjanje rizika političke nestabilnosti na Zapadnom Balkanu.

Kada je reč o prednostima regionalnih ekonomskih integracija, opšti je zaključak da stvaranje ovakvih aranžmana vodi ka privlačenju više investicija nego što bi to bio slučaj kada bi države nastupale individualno. Teorija je jasna: strani investitori osnivanjem samo jedne filijale u nekoj od država članica nove zajednice ostvaruju mogućnost osvajanja celokupnog regionalnog tržišta. Ipak, postoje određeni slučajevi kada regionalne ekonomske integracije ne moraju nužno da imaju pozitivan uticaj na sve njegove članice. Ričard Lipsey, jedan od najčešće citiranih autora iz ove oblasti, navodi da će regionalna ekonomska integracija podići blagostanje u članicama samo ako zemlje članice imaju značajnu međusobnu trgovinu pre kreiranja integracije i mnogo manju trgovinu sa zemljama van te integracije. Drugi uslov koji ovaj autor postavlja za ostvarivanje povećanja blagostanja i rasta privrede, jeste da države članice nisu uvezno zavisne, odnosno da je kupovina iz inostranstva (uvoz) manja od domaće kupovine. Dakle, da postoji mala granična sklonost ka uvozu.⁶³ Iz naše analize privreda zemalja regiona, mogli smo zaključiti da i pored činjenice da države Zapadnog Balkana imaju razvijenu trgovinsku saradnju, one nisu prioritetni trgovinski partneri jedne drugima. Sve posmatrane države

⁶² *Politika*, „Rama: Uključiti Kosovo u 'Mali Šengen'”, Internet: <http://www.politika.rs/sr/clanak/441605/Rama-Ukljuciti-Kosovo-u-mali-Sengen>, pristupljeno: 16.12.2019.

⁶³ Richard G. Lipsey, „The Theory of Customs Unions: A General Survey”, *The Economic Journal*, No. 52, 1960, pp. 496–513.

(uključujući i Srbiju) najviše izvoze u zemlje EU, odakle i uvoze najviše robe i usluga. Dalje, kada je reč o zemljama Zapadnog Balkana, nije ispunjen ni drugi uslov koji Lipsej postavlja, jer su sve posmatrane države izuzetno zavisne od uvoza, i to prvenstveno od uvoza industrijskih proizvoda iz Evropske unije i energenata iz Rusije. Ipak, može se pretpostaviti da će najveću ekonomsku dobit u okviru Malog Šengena ostvariti upravo Srbija kao zemlja koja je i u okviru CEFTA 2006 imala spoljnotrgovinski suficit u odnosu na ostale članice.

Na osnovu svega do sada navedenog došli smo do zaključka da je suština i osnovna ideja Malog Šengena koju je pokrenuo srpski predsednik Vučić, upravo u kreiranju jedinstvenog tržišta rada, te da se ovaj cilj postavlja kao najvažnija i za sada osnovna odrednica buduće unije. Da je suština Malog Šengena isključivo u slobodnom kretanju radnika potvrdio je i Edi Rama, koji je naglasio da se ne može napraviti regionalni trgovinski sporazum ako se ne uspostavi sporazum o slobodnom kretanju.⁶⁴ Osnovno pitanje koje se ovde postavlja jeste zašto je slobodno kretanje ljudi i jedinstveno tržište rada naprasno postalo toliko bitno za inicijatore Malog Šengena, koji se nisu mogli usaglasiti oko brojnih ekonomskih i političkih pitanja, poput onog da li su carine koje je Kosovo uvelo Srbiji i BiH legitimni politički instrument ili ne? Na prvi pogled odgovor nije jednostavan, ali se on može naći u strukturi privreda Srbije, Albanije i Severne Makedonije.

Uvidom u osnovne makroekonomske pokazatelje tri zemlje, koje smo obradili u prvom delu rada, odnosno uvidom u kretanje njihovih privreda, priliv i strukturu investicija i, ono najvažnije, uvidom u stopu nezaposlenosti i stopu nezaposlenosti mladih, možemo zaključiti da sve tri zemlje boluju od nedostatka domaćih investicija, velikog spoljnotrgovinskog deficita, odliva školovanog kadra u razvijene zemlje i visoke nezaposlenosti, naročito mladih. Ove zemlje, a tu prednjači Srbija, svoj privredni razvoj i smanjenje broja nezaposlenih zasnivaju prvenstveno na prilivu stranih investicija, koje subvencionišu nesrazmerno više u odnosu na domaće privrednike. I pored činjenice da strane kompanije koje dolaze u region najčešće ne doprinose lokalnoj privredi, za šta postoje i dokazi, političari insistiraju na politici subvencionisanja stranih direktnih investicija, jer im otvaranje fabrika i zapošljavanje lokalnog

⁶⁴ *Politika*, „Pristina taksama zatvara vrata 'Malog Šengena'“, Internet: <http://www.politika.rs/scc/clanak/442766/Pristina-taksama-zatvara-vrata-malog-sengena>, pristupljeno: 16.12.2019.

stanovništva donosi značajne političke poene i stvara mogućnosti za netransparentno trošenje budžetskog novca. Ipak, pokazalo se da i pored relativno visoke nezaposlenosti i subvencionisanja po novozaposlenom radniku, strani investitori imaju sve više problema da pronađu kvalifikovanu radnu snagu koja bi radila za zarade tek nešto više od minimalnih. Već smo naveli da **Srbiju svake godine napusti između 40.000 i 50.000 ljudi. Upravo zbog ovoga se na tržištu Srbije javila potreba da se održi niska minimalna zarada i obezbedi stabilnost u prilivu radne snage, kako bi se zadržali postojeći strani investitori i privukli novi. Ovo je moguće postići jedino obezbeđivanjem jedinstvenog tržišta rada, odnosno slobodom kretanja i zapošljavanja u okviru Malog Šengena.** Budući da se teško može zamisliti da će ovo jedinstveno tržište rada prouzrokovati značajne migracije srpskih radnika u Severnu Makedoniju i Albaniju, pretpostavljamo da će upravo radnici iz ove dve zemlje popuniti ona radna mesta koja se otvaraju sa odlaskom srpskih radnika u visokorazvijene zemlje sveta. Sa druge strane, strani investitori će dobiti i olakšan pristup tržištima ostalih članica Malog Šengena, čime će dodatno smanjiti svoje troškove i unaprediti poslovanje.

Nezaposlenost mladih 2018. godine u Severnoj Makedoniji iznosila je čak 45,4%, dok je opšta stopa nezaposlenosti bila 20,7%. U Albaniji je stopa nezaposlenosti bila 12,3%, a stopa nezaposlenosti mladih 23,1%. Pretpostavljamo da će najveći deo radnika u prvom talasu doći u Srbiju upravo iz Severne Makedonije koja je kulturološki, jezički i geografski bliža Srbiji od Albanije. Lideri Albanije i Severne Makedonije svakako će podržati ovu ideju, jer će time smanjiti nezaposlenost u zemlji, a bolji makroekonomski pokazatelji omogućiće im da dobiju veću političku podršku domaćeg stanovništva. Evropska unija i međunarodna zajednica podržaće ideju Malog Šengena, jer ona doprinosi stabilizaciji Zapadnog Balkana, naročito ako se u ovu integraciju uključi i Kosovo, a zemljama regiona biće ponuđena „zajednička evropska perspektiva“.

ZAKLJUČAK

U radu smo analizirali ekonomski aspekt interpleja, što je podrazumevalo ostvarivanje uvida u osnovne makroekonomske pokazatelje zemalja Zapadnog Balkana, stanje i strukturu

njihovih privreda, kao i njihov spoljnotrgovinski odnos. I pored određenih razlika koje postoje u strukturi same privrede, izvoznim i uvoznim proizvodima, kao i najznačajnijim trgovinskim partnerima, izdvojili smo osnovne neuralgične tačke, koje su zajedničke svim posmatranim zemljama. U vreme svetske ekonomske krize, sve države regiona zabeležile su drastičan pad industrijske proizvodnje, odnosno zaustavljanje ekonomskog rasta. Proces privatizacije i deindustrijalizacije druga je zajednička tačka zemljama Zapadnog Balkana, koje su u posmatranom periodu liberalizovale svoju spoljnotrgovinsku politiku i svoj privredni razvoj zasnovale na privlačenju stranih direktnih investicija.

U analizi smo postavili izazovan zadatak, a to je da pokušamo da ustanovimo koje su osnovne koristi od predložene regionalne ekonomske integracije pod nazivom Mali Šengen, i koje bi bile njegove ekonomske i političke posledice na odnose zemalja u regionu. Imajući u vidu da je Srbija lider u okviru CEFTA 2006, te da beleži stalno rastući suficit u trgovinskoj razmeni sa svim članicama sa Zapadnog Balkana, možemo pretpostaviti da će se ovaj trend nastaviti i da će srpski izvoz dodatno porasti u okviru Malog Šengena. **Moglo bi se čak reći da među ostalim zemljama Zapadnog Balkana postoji strah da bi Srbija, kao najznačajnija privreda u regionu, bila dominantan član unije, a time i lokalni hegemon. Ipak, imajući u vidu da Mali Šengen broji svega tri članice, ne može se očekivati značajan uticaj na rast izvoza, odnosno pozitivan uticaj na rast privrede kako srpske, tako i albanske i makedonske.** Od posmatranih zemalja, Srbija neuporedivo više izvozi u Bosnu i Hercegovinu u odnosu na ostale članice CEFTA 2006, a ova zemlja za sada ne pokazuje interes da se priključi projektu koji nazivamo Mali Šengen.

Zamišljena kao novi vid regionalne ekonomske integracije, a pre svega isprovocirana neophodnošću ukidanja administrativnih barijera u intraregionalnoj trgovini, ideja Malog Šengena vuče svoje korene iz Berlinskog procesa, koji je inicirala Angela Merkel 2014. godine. Smatrajući da je važno napraviti distinkciju između različitih nivoa regionalne ekonomske saradnje, definisali smo osnovne nivoe regionalnih ekonomskih integracija, kako bismo ideju Malog Šengena smestili u odgovarajući koncept i time anticipirali njegov uticaj na ekonomskopolitičke odnose posmatranih država. Zaključili smo da se Mali Šengen, onako kako je dogovoren u Novom Sadu i Ohridu 2019. godine, ne može svrstati u viši oblik regionalne

ekonomske integracije, te da ne podrazumeva slobodu kretanja robe, ljudi, usluga i kapitala, kao što to tvrde njegovi zagovarači, već da može predstavljati samo regionalni ekonomski prostor (zonu), što je nivo niži od carinske unije, ali nešto viši od CEFTA 2006. Ovde treba istaći da je odabir naziva Mali Šengen nedovoljno precizan ili namerno pogrešno izabran, kako bi se stekao utisak da se ovom integracijom ostvaruje sloboda kretanja ljudi, robe, usluga i kapitala.

Prva tačka dogovora iz Ohrida koja predstavlja značajnu novinu u političkim odnosima tri države jeste **uspostavljanje zajedničke vizne politike**. Ovde se Mali Šengen podudara sa Šengenskim sporazumom, jer će budući turisti dolaskom u jednu zemlju ostvariti pristup i ostalim članicama integracije. Druga i najznačajnija novina u odnosima tri države jeste kreiranje zajedničkih radnih dozvola, odnosno priznavanje kvalifikacija i diploma, što će dovesti do kreiranja donekle jedinstvenog tržišta rada. Ovde dolazimo do najvažnijeg zaključka. **Srbija koju svake godine napusti između 40.000 i 50.000 građana, suočava sa drastičnim odlivom radne snage. Uspostavljanjem jedinstvenog tržišta rada, Srbija bi ostvarila stabilnost u prilivu radne snage, čime bi se zadržali postojeći strani investitori i privukli novi.** Pretpostavljamo da će upravo radnici iz Severne Makedonije i Albanije popuniti ona radna mesta koja se otvaraju odlaskom srpskih radnika u visokorazvijene zemlje sveta. Sa druge strane, strani investitori će ostvariti olakšan pristup tržištima ostalih članica Malog Šengena, čime će dodatno smanjiti svoje troškove i unaprediti poslovanje.

U trenutku kada ne funkcioniše mehanizam za rešavanje sporova u okviru CEFTA 2006, gde su Srbija i Bosna i Hercegovina više od godinu dana izložene nelegalnim diskriminatornim carinama od strane Prištine, Mali Šengen kao nešto viši oblik integracije predstavlja značajan izazov za zemlje Zapadnog Balkana. Ne treba izgubiti iz vida da su upravo ove sankcije Prištine politički motivisane, te da kao takve predstavljaju prvoklasan politički interplej na Zapadnom Balkanu. Brojna su otvorena pitanja koja ograničavaju i sputavaju razvoj intraregionalne trgovine, a time i ekonomski razvoj zemalja regiona. Politika i dalje rukovodi ekonomskim procesima, pa tako i integracionim procesima.

Ostvari li se ideja Malog Šengena i jedinstvenog tržišta rada, najveću političku dobit inkasiraće predsednik Srbije Aleksandar Vučić, kao inicijator ove ideje i novi faktor mira i stabilnosti na Zapadnom Balkanu, dok značajnu ekonomsku dobit i rast privrede neće

posebno zabeležiti nijedna zemlja regiona. Ipak, ovo je win–win kombinacija, s jedne strane za političke lidere u sve tri zemlje, a sa druge strane za strane investitore na kojima oni prvi baziraju rast svojih privreda. Obezbeđenjem jedinstvenog tržišta rada, radnici iz Severne Makedonije i Albanije zadovoljiće tražnju na srpskom tržištu, pa neće profitirati samo političari i investitori već i radnici u regionu, koji će i pored niskih zarada lakše pronaći posao. Stoga se sa pravom može zaključiti da će biti „i Vučić sit, i ovce na broju”.

Literatura

1. WTO, Trade Profiles – Albania, Internet:
https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/AL_e.pdf,
02.12.2019.
2. Svetska Banka, „Zapadni Balkan, Redovni ekonomski izveštaj br. 16 – Jesen 2019”, str. 54,
Internet: www.worldbank.org/eca/wbrer/, pristupljeno: 21.12.2019.
3. Ivana Popović Petrović i Predrag Bjelić, *Evropska trgovinska integracija*, Ekonomski fakultet,
Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2018.
4. WTO, Trade Profiles – Bosnia and Herzegovina, Internet:
https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/BA_e.pdf,
pristupljeno: 15.12.2019.
5. WTO, Trade Profiles – Montenegro, Internet:
https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/ME_e.pdf,
pristupljeno 16.12.2019.
6. *Mondo*, „Dugujemo MILIJARDE, po glavi stanovnika oko 5.000 eura”, Internet:
<https://mondo.me/Info/Drustvo/a714338/Javni-dug-Crne-Gore-iznosi-3-09-milijardi-eura.html>
7. WTO, Trade Profiles – Northern Macedonia, Internet:
https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/MK_e.pdf,
pristupljeno: 18.12.2019.
8. WTO, Trade Profiles – Serbia, Internet:
https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/daily_update_e/trade_profiles/RS_e.pdf,
pristupljeno: 20.12.2019.

9. Stevan Rapačić, „The impact of FDI on the economic development of Serbia”, *Ekonomika preduzeća*, god. LXV, br. 5–6, Savez ekonomista Srbije, Beograd, 2017, str. 386.
10. UNCTAD, *World Investment Report 2019*, Geneva, 2019. p. 57.
11. Narodna banka Srbije, *Platni bilans*, Internet:
https://www.nbs.rs/internet/latinica/80/platni_bilans.html, pristupljeno: 07.10.2019.
12. Republički Zavod za statistiku Srbije, *Statistički Godišnjak 2019*, Beograd, 2019.
13. RTS, „Srbiju lane napustilo 50.000 ljudi, šta stvarno stoji iza tih brojki”, Internet:
<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3679307/srbiju-lane-napustilo-50000-ljudi-sta-stvarno-stoji-iza-tih-brojki.html>, pristupljeno: 08.12.2019.
14. Predrag Bjelić, *Međunarodna trgovina*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2018. str. 409.
15. Predrag Bjelić i Radmila Dragutinović Mitrović, *Unapređenje pozicije Srbije u okviru CEFTA 2006*, FREN – Fondacija za razvoj ekonomske nauke, Beograd, 2018, str. 56.
16. Stevan Rapačić, „Ekonomski aspekti srpsko-kosovskog pitanja”, *Tri scenarija odnosa Srbije i Kosova*, ur.: Jasna Filipović i Milan Igrutinović, CPES, Beograd, 2019, str. 31–50.
17. Ivana Božić Miljković, *Ekonomije balkanskih zemalja na početku XXI veka*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2018.
18. CEFTA, *Ministerial Conclusion, Tenth Joint Committee Meeting*, Podgorica, 2016.
19. *Delegacija Evropske unije u Republici Srbiji*, „Han: EU za zajedničko tržište i jednak razvoj unutar regiona Zapadnog Balkana”, Internet: <https://europa.rs/han-eu-za-zajednicko-trziste-i-jednak-razvoj-unutar-regiona-zapadnog-balkana/>, pristupljeno 30.11.2019.
20. RTS, „Šta građanima donosi 'Mali Šengen'”, Internet:
<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/3692685/sta-gradjanima-donosi-mali-sengen.html>, pristupljeno: 12.12.2019.
21. BBC, „'Mali Šengen': Ko na Balkanu ne želi novu regionalnu inicijativu”, Internet:
<https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-50395477>, pristupljeno: 16.12.2019.

22. *Blic*, „'MALI ŠENGEN' nam donosi uštede i jedinstveno tržište, ali i ove IZAZOVE”, Internet:
<https://www.blic.rs/vesti/politika/mali-sengen-nam-donosi-ustede-i-jedinstveno-trziste-ali-i-ove-izazove/2bl0h50>, pristupljeno: 20.12.2019.
23. *Blic*, „Vučić: Moj san je carinska unija Balkana, ali ne Jugoslavija”, Internet:
<https://www.blic.rs/vesti/politika/vucic-moj-san-je-carinska-unija-balkana-ali-ne-jugoslavija/4ves7qh>, pristupljeno 30.11.2019.
24. *Radio Slobodna Evropa*, „'Mali Šengen' za Crnu Goru 'trošenje energije'”, Internet:
<https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-procjenjuje-rizik-od-malog-%C5%A1engena-/30264704.html>, pristupljeno 20.12.2019.
25. *Radio Slobodna Evropa*, „Politički lideri Kosova protiv 'Malog Šengena'”, Internet:
<https://www.slobodnaevropa.org/a/politicki-lideri-kosova-protiv-malog-sengena-/30263955.html>, 16.12.2019.
26. *Politika*, „Rama: Uključiti Kosovo u 'Mali Šengen'”, Internet:
<http://www.politika.rs/sr/clanak/441605/Rama-Ukljuciti-Kosovo-u-mali-Sengen>, pristupljeno: 16.12.2019.
27. Richard G. Lipsey, „The Theory of Customs Unions: A General Survey”, *The Economic Journal*, No. 52, 1960, pp. 496–513.
28. *Politika*, „Priština taksama zatvara vrata 'Malog Šengena'”, Internet:
<http://www.politika.rs/scc/clanak/442766/Pristina-taksama-zatvara-vrata-malog-sengena>, pristupljeno: 16.12.2019.